

VILNIAUS UNIVERSITETAS
MEDICINOS FAKULTETAS

Baigiamasis darbas

Karo įvykių poveikio vaikų psichikos sveikatai tyrimai

A Study of the Effects of War on the Mental Health of Children

Augustė Lapinskaitė VI kursas, 8 grupė

Klinikinės medicinos institutas Psichiatrijos klinika

Darbo vadovė

Klinikos vadovė

Prof. Dr. Sigita Lesinskiėnė

Prof. Dr. Sigita Lesinskiėnė

2024-05-10

Studentės elektroninio pašto adresas auguste.lapinskaite@mf.stud.vu.lt

SANTRAUKA

2022 m. vasario 24 d. Rusijos prieš Ukrainą pradėtas karas sukretė milijonus ukrainiečių ir juos palaikančių žmonių visame pasaulyje. Lietuva yra netoli vykstančio karo pašonėje ir čia taip pat jaučiama karo grėsmė. Vaikai ir paaugliai dėl savo amžiui būdingų raidos ypatumų yra labiau pažeidžiami ir vykstančio karo žiaurumai gali neigiamai paveikti jų psichikos sveikatą.

Tyrimo tikslas. Apklausti ir išsiaiškinti kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė Lietuvos vaikų ir paauglių bei Lietuvoje apsistojuusių ukrainiečių psichikos sveikatą.

Tyrimo metodai. Ikimokyklinio ugdymo įstaigose 4-7 metų amžiaus vaikus auginantys tėvai pildė anoniminį klausimyną. Ukrainiečiams tėvams klausimynas buvo išverstas į rusų kalbą. Tėvų buvo klausiama, ar su savo vaiku kalba karą, ar vaikas teiraujasi apie karą, ar jiems kyla sunkumų su savo vaiku kalbėti apie karo įvykius, ar Ukrainoje prasidėjus karui pastebėjo vaiko emocijų ir nuotaikos, fizinės sveikatos, elgesio, bendravimo, apetito, miego, piešinių, žaidimų pakitimų. Vaikai buvo apklausti pusiau struktūruoto interviu būdu ir piešė karą. 16-19 metų amžiaus paaugliai pildė anoniminę *Google forms* anketą, kurioje jų buvo klausiama, kiek daug domisi karo įvykiais Ukrainoje, ar kalba su savo artimos aplinkos žmonėmis apie karą, ar Ukrainoje vykstantis karas paveikė jų fizinę ir psichinę sveikatą, gebėjimą susikaupti ir mokytis, pomėgius, apetitą, miegą bei ar jaučia baimę dėl karo grėsmės Lietuvoje.

Rezultatai. Apklausta 116 lietuvių tėvų, 12 ukrainiečių tėvų, 395 lietuviai paaugliai. Pabendrauta ir piešta su 36 lietuviais ir 11 ukrainiečių vaikų. 80,2% lietuvių ir 58,3% ukrainiečių tėvų iki karo pradžios su savo vaiku apie karo įvykius nekalbėjo. 57,8% lietuvių ir 83,3% ukrainiečių vaikų tėvų nurodė, kad prasidėjus karui Ukrainoje, jų vaikas ėmė teirautis apie karą. Daugiau nei trečdaliui tėvų nėra lengva rasti tinkamų būdų kaip su savo vaiku kalbėti apie karą. Tiek lietuviai, tiek ukrainiečiai tėvai pastebėjo, kad prasidėjus karui pakito vaiko žaidimai, piešiniai, emocijos ir nuotaika. Ukrainiečiai tėvai dar pastebėjo vaiko elgesio ir apetito pokyčių. Vaikų piešiniuose vyravo karo technika, sugriuvę pastatai, kariaujantys kariai, išsigandę žmonių veidai. Ukrainiečiai vaikai piešė chaotiškus, neišbaigtus piešinius. Dauguma tyrime dalyvavusių paauglių nurodė, kad Ukrainoje vykstančiu karu domisi vidutiniškai ir naujienas apie karą seka rečiau kaip kartą per savaitę. Beveik pusė (48,9%) respondentų pastebėjo, kad vykstantis karas paveikė jų emocijas ir nuotaiką. Merginos, lyginant su vaikiniais, tai pastebėjo statistiškai reikšmingai dažniau ($p=0,008$). 60,8% paauglių išsakė, kad jaučia baimę dėl karo grėsmės Lietuvoje.

Išvados. Vykstantis karas labiau paveikė tiesiogiai su karo įvykiais susidūrusius ukrainiečius. Tačiau svarbu tyrinėti ir stebėti vaikų ir paauglių, gyvenančių taikioje šalyje emocinę sveikatą. Piešimas ir simboliniai žaidimai gali būti tinkamas būdas, padedantis suprasti ikimokyklinio amžiaus vaikų išgyvenimus.

Raktažodžiai: ikimokyklinio amžiaus vaikai, paaugliai, karas, Ukraina, psichinė sveikata.

SUMMARY

Russia's war against Ukraine has shocked millions of Ukrainians and their supporters around the world. Lithuanian society supports Ukraine and is also very close to the threat of the extended war. Children and adolescents are more vulnerable due to their age-specific developmental characteristics and the atrocities of ongoing war can negatively affect their mental health.

The purpose of this research was to ask and find out how the war in Ukraine has affected the mental health of Lithuanian children and teenagers and Ukrainians staying in Lithuania.

Methods: Parents raising 4-7 years old children filled out an anonymous questionnaire. For Ukrainians questionnaire was translated into Russian language. Parents were asked about the ways of communicating with the child about the war and its impact for child's physical and mental health, appetite, sleep, drawings and play. Children were interviewed individually with brief semi structured questions and drew a war. Teenagers aged 16-19 filled out an anonymous *Google Forms* questionnaire. They were asked how much they were interested in the events of the war in Ukraine, whether the war in Ukraine affected their physical and mental health, ability to concentrate and study, hobbies, appetite, sleep and feels of fear due to the threat of war in Lithuania.

Results: 116 Lithuanian parents, 12 Ukrainian parents and 395 Lithuanian teenagers filled in the questionnaires. Talked and drew with 36 Lithuanian and 11 Ukrainian children. 80,2% of Lithuanian and 58,3% of Ukrainian parents did not talk to their children about the war events before the war. After the onset of the war Ukraine, 57,8% of Lithuanian parents and 83,3% of Ukrainian parents reported that their children began inquiring about the conflict. More than third of parents stated that finding appropriate ways and expressions to talk with child about the war was challenging. Both Lithuanian and Ukrainian parents observed changes in their children's games, drawings, emotions, and mood following the beginning of the war. Ukrainian parents also noticed changes in child's behavior and appetite. Children's drawings predominantly featured themes of military equipment, collapsed buildings, warring soldiers, and the fearful expressions of people. Ukrainian children drew chaotic, unfinished drawings. Most of the teenagers who participated in the study indicated that they are moderately interested in the war in Ukraine and follow the news about the war less than once a week. 48,9% of the respondents noticed that the ongoing war affected their emotions and mood. Compared to boys, girls noticed this statistically significantly more often ($p=0,008$). 60,8% of teenagers said that they feel fear about the threat of war in Lithuania.

Conclusion: The ongoing war had a greater impact on Ukrainians who were directly exposed to the events of the war. However, it is crucial to research and monitor the emotional health of children and adolescents living in a peaceful country. Drawing and symbolic play can be an appropriate method to understand the experiences of preschool children.

Keywords: preschool children, teenagers, war, Ukraine, mental health.

TURINYS

SANTRAUKA	2
SUMMARY	3
1. ĮVADAS	5
2. LITERATŪROS APŽVALGA	6
2.1. Literatūros šaltinių atrankos strategija.....	6
2.2. Karo įvykių poveikis ikimokyklinio amžiaus vaikams.....	6
2.3. Karo įvykių poveikis paaugliams	8
2.4. Karo įvykių poveikis vaikams ir paaugliams netiesiogiai susiduriantiems su karo įvykiais	9
2.5. Karo įvykių poveikis vaikų tėvams	10
2.6. Kaip padėti vaikams susiduriantiems su karo įvykiais.....	11
3. TYRIMO METODIKA	13
3.1 Tiriamieji.....	13
3.2 Tyrimo instrumentai (anketa)	13
3.3 Statistinė analizė	15
4. TYRIMO REZULTATAI	15
4.1 Lietuvių vaikų tėvų duomenys.....	15
4.2 Ikimokyklinio amžiaus lietuvių vaikų interviu duomenys.....	20
4.3 Lietuvių vaikų piešinių analizė.....	22
4.3 Ukrainiečių vaikų tėvų duomenys.....	23
4.4 Ikimokyklinio amžiaus ukrainiečių vaikų interviu duomenys	25
4.5 Ukrainiečių vaikų piešinių analizė	27
4.6 Paauglių duomenys.....	27
6. IŠVADOS	39
7. REKOMENDACIJOS	39
PADĖKA	40
LITERATŪROS SĄRAŠAS	40
PRIEDAI	43

1. ĮVADAS

Karas yra vienas labiausiai niokojančių įvykių, su kuriuo susiduria žmonija, pažeidžiantis visų amžiaus grupių, įskaitant vaikų ir paauglių, teises (1). Vaikai ir paaugliai dėl savo amžiui būdingų raidos ypatumų yra labiau pažeidžiami ir jiems sunkiau susidoroti su stresu, atsirandančiu dėl kylančio pavojaus jų saugumui, sveikatai ir gyvybei (2–4). Karo veiksmų pasekmės labiausiai paveikia vaikus ir paauglius, kurie yra priversti augti bei vystytis nesaugumo ir smurto zonoje. Tai dar labiau didina jų pažeidžiamumą ir jautrumą (5). Karinių konfliktų metu vaikai atsiduria ir auga nesaugioje aplinkoje, susiduria su daugybe nuostolių ir grėsmių, paveikiančių jų optimalų vystymąsi, išteklių trūkumu, diskriminacija, priverstine migracija, šeimos santykių sutrikdymu, artimųjų netektimi (6,7). Vaikų susidūrimas su karo įvykiais ir karine agresija turi būti laikomas pagrindiniu jų žmogaus teisių pažeidimu ir gali turėti ilgalaikį poveikį jų fizinei, psichinei sveikatai, gerovei bei vystymuisi (8). Apskaičiuota, kad visame pasaulyje ginkluotų konfliktų paveiktose šalyse ar teritorijose gyvena beveik pusė milijardo vaikų, arba kas šeštas pasaulio vaikas (6). Vaikų ir paauglių augimas tokioje pavojingoje ir nestabilioje aplinkoje yra susijęs su įvairiais psichologiniais sunkumais ir potrauminiu stresu (5).

2022 metų vasario 24 dieną Rusijos prieš Ukrainą pradėtas karas sukretė daugybę žmonių visame pasaulyje. Šis karinis konfliktas sukėlė tokio masto humanitarinę ir ekonominę krizę, kokios Europoje nebuvo nuo Antrojo pasaulinio karo (9,10). Daugiau nei 6 milijonai ukrainiečių dėl prasidėjusio karo pasitraukė iš savo šalies ir apsistojo kitose, daugiausia kaimyninėse, valstybėse (11). Vykstantis karas Ukrainos žmonėms sukėlė ne tik galias fizines ir psichologines traumas, bet taip pat padarė ir didelę žalą civilinei infrastruktūrai, šalies ekonomikai, aplinkai ir galiausiai jos laisvei bei demokratinėms vertybėms (12). Nuo karo pradžios drastiškai išaugo psichosocialinis stresas ir nerimas, todėl labai padidėjo depresijos, potrauminio streso sutrikimo ir net savižudybių atvejų (13). Siekiant veiksmingai reaguoti į didėjančius nukentėjusių bendruomenių poreikius, kariniai konfliktai neretai reikalauja tarptautinio įsikišimo ir bendradarbiavimo (9). Šio karo poveikis jaučiamas ne tik Ukrainoje, bet ir daugelyje Europos valstybių. Karo pasekmės peržengia tiesiogiai paveiktų tautų sienas ir gali netiesiogiai paveikti ir žmones iš kitų šalių. Pagrindinis šios netiesioginės įtakos veiksnys – žiniasklaida (7).

Lietuva taip pat yra šalia vykstančio karo pašonėje, ribojasi su agresorės Rusijos Kaliningrado sritimi ir Baltarusija, dėl to čia irgi nuolat yra jaučiama karo grėsmė. Lietuvoje gyvenantys žmonės įvairiais būdais prisideda prie paramos Ukrainai – aukoja pinigus, daiktus, atvykusiems ukrainiečiams suteikia apgyvendinimo vietą bei stengiasi integruoti į kasdienį gyvenimą, todėl ukrainiečiai vaikai kartu su lietuviais vaikais lanko tuos pačius darželius ir mokyklas. Mieste kabo plakatai, palaikantys Ukrainos herojus, rengiami paramos koncertai. Šalies žiniasklaidos portaluose, per radiją, televiziją, socialiniuose tinkluose dažnai sklaido informacija apie karo veiksmus, rodomi sugriuvę namai,

ligoninės, sužeisti kariai ir civiliai žmonės. Matydami šiuos vaizdus bei iš artimųjų ir kitų suaugusiųjų girdėdami daug skirtingos informacijos apie karinius veiksmus Ukrainoje, vaikai ir paaugliai gali jausti nerimą, baimę, nesaugumo jausmą. Jiems gali kilti įvairių klausimų, o tėvams taip pat nėra lengva rasti tinkamų būdų ir su savo vaikais kalbėti apie žiaurius karo įvykius, mirtį, pavojų.

Šio tyrimo tikslas buvo apklausti ir išsiaiškinti kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė Lietuvos vaikų ir paauglių bei Lietuvoje apsistojusių ukrainiečių psichikos sveikatą.

Darbo uždaviniai:

1. Literatūroje apžvelgti karo įvykių poveikį tiesiogiai ir netiesiogiai su karo įvykiais susiduriančių vaikų ir paauglių psichikos sveikatai bei būdus kaip jiems padėti.
2. Apklausti į ikimokyklinio ugdymo įstaigas vaikus vedančius tėvus ir sužinoti, ar jiems kyla sunkumų bendrauti su savo vaikais karo tema, ar Ukrainoje vykstančio karo kontekste pastebi pokyčių vaiko savijautoje, piešiniuose, žaidimuose.
3. Apklausti ikimokyklinio ugdymo įstaigas lankančius lietuvius ir ukrainiečius vaikus, siekiant suprasti vaikų įsivaizdavimą apie karą, panagrinėti jų pasisakymus ir piešinius.
4. Apklausti gimnazijas lankančius paauglius ir sužinoti, kiek daug jie domisi karo įvykiais Ukrainoje, ar vykstantis karas paveikė jų fizinę, emocinę sveikatą bei kasdienius įpročius, ar jaučia baimę, kad karinis konfliktas gali kilti ir Lietuvoje.
5. Atsižvelgiant į gautus duomenis ir išnagrinėtą literatūrą, pateikti praktines rekomendacijas.

2. LITERATŪROS APŽVALGA

2.1. Literatūros šaltinių atrankos strategija

Literatūros apžvalga buvo vykdyta PubMed, ScienceDirect ir Google Scholar duomenų bazėse. Paskutinė paieškos diena 2024 metų kovo 29 diena. Literatūros paieška buvo atlikta naudojant šių raktažodžių derinius anglų kalba: „preschool children“, „adolescents“, „youth“, „war“, „war events“, „war in Ukraine“, „terrorism“. „impact“, „mental health“, „drawings“. Straipsnių publikavimo laikotarpis nebuvo ribojamas. Atrinkti tyrimai, kurių tekstas buvo publikuotas anglų kalba. Darbe nagrinėti 39 šaltiniai.

2.2. Karo įvykių poveikis ikimokyklinio amžiaus vaikams

Idealiu atveju vaikystė turėtų būti nerūpestingas laikotarpis, kupinas džiaugsmingų akimirku ir brangių prisiminimų. Deja, karo metu vaikai tampa pažeidžiamomis aukomis, patiriančiomis traumuojančius įvykius, kurie paveikia jų fizinę ir psichinę gerovę (14).

Ikimokyklinio amžiaus vaikai pasižymi jautriu, simboliniu, magišku mąstymu. Jie pasaulį suvokia kiek kitaip nei suaugę ir ne visada atskiria tikrovę nuo išgalvotų dalykų (3). Be to,

ikimokyklinio amžiaus vaikų pasaulėžiūra yra sutvarkyta pagal į save orientuotą priežasties-pasekmės santykio įsitikinimų rinkinį, verčiantį juos manyti, kad dėl jų veiksmų įvyksta dalykai (3,4). Anksčiau buvo manoma, kad ikimokyklinio amžiaus vaikai dėl savo pažintinių įgūdžių nebrandumo negali suprasti ir prisiminti traumuojančių įvykių, todėl į juos reaguoja švelniau (4,15,16). Tačiau raidos teorijos, taip pat klinikiniai ir empiriniai tyrimai vis labiau rodo, kad daugeliu atžvilgiu kritinės raidos stadijos mažus vaikus daro daug labiau pažeidžiamais nei vyresni vaikai ir suaugusieji (4,17). Ankstyvaisiais gyvenimo metais vyksta daugybė greitų ir sudėtingų fiziologinių, kognityvinių ir emocinių pokyčių, kuriuos gali stipriai paveikti traumas (3,4). Ikimokyklinio amžiaus vaikams, patyrusiems traumą, ypač gresia pavojus dėl greitai besivystančių jų smegenų pažeidžiamumo. Atlikti tyrimai nurodo, jog ankstyvos vaikystės traumas ir stresas neigiamai veikia smegenų struktūras – smegenų žievę, kuri atsakinga už sudėtingas funkcijas, įskaitant atmintį, dėmesį, suvokimą, mąstymą, kalbą ir sąmonę. Taip pat migdolinę kūną ir hipokampą, dvi svarbias struktūras, dalyvaujančias emocijų apdorojime ir reguliavime (4). Ikimokyklinio amžiaus vaiko pažeidžiamumą patiriant reikšmingą trauminį įvykį lemia ir įtemptų gyvenimo įvykių, tokių kaip migracija, brolio ir sesers gimimas, šeimos narių mirtis, tėvų skyrybos ar smurtas namuose, sankaupa (4). Svarbiausias dalykas ikimokyklinio amžiaus vaikams yra iš tėvų jaučiamas apsaugos ar izoliavimo lygis (17).

Pažintinis, verbalinis ir emocinis nebrandumas gali riboti emocijų ir minčių supratimą bei komunikaciją šia tema (4). Mažiems vaikams gali trūkti gebėjimo suprasti ir išreikšti savo vidinius išgyvenimus. Todėl trauminių įvykių poveikis mažiems vaikams ne visuomet gali atsispindėti akivaizdžiai ir būti lengvai pastebimas. Apžvelgti tyrimai aiškiai rodo, kad maži vaikai kenčia reaguodami į karinius konfliktus ir su terorizmu susijusius įvykius, tačiau daugeliu atveju savo jausmus išreiškia kiek kitokiais būdais nei vyresni vaikai ar suaugusieji (3). Ikimokyklinio amžiaus vaikai, susidūrę su žiauriomis traumomis, šiuos įvykius dažnai atkuria žaisdami ar pasakodami istorijas, pasižyminčias liguistomis temomis, žaidimų fantazijos apribojimais bei socialiniu atsiribojimu (14). Daugeliui ikimokyklinio amžiaus vaikų išsivysto nespecifinės elgesio ir emocinės reakcijos, pavyzdžiui, vaikas tampa nerimastingesnis, nervingesnis, bailesnis, gali lengvai išsigąsti, ar įgyti naujų baimių, jautriau reaguoti į triukšmą. Taip pat su nerimu susijusios reakcijos atsispindi tėvų ir vaikų santykiuose – vaikui gali būti sunku net ir trumpam atsiskirti nuo tėvų, jis reikalaus daugiau dėmesio. Gali pakisti vaiko mitybos įpročiai, išryškėti valgymo sutrikimai. Atsirasti liūdesys, agresyvumo, pykčio priepuoliai ar užsitęsusių verkimo epizodai ir nereagavimas į ramimą. Išryškėja su miegu susijusios problemos – atsisakymas eiti miegoti vienam, noras miegoti su tėvais, naktiniai košmarai, dažni prabudimai (2–4,18). Būdingi sensoriniai sutrikimai, psichosomatinės problemos (19). Pavyzdžiui, Gazos ruože gyvenantiems ikimokyklinio amžiaus vaikams, kurie buvo veikiami įvairiausių trauminių įvykių, pasireiškė išrankus valgymas, sunkumai užmigti, noras miegoti kartu su tėvais, sunkumai sukonzentruoti dėmesį, dėmesio siekimas, priklausomumas, pykčio

priepuoliai, nerimastingumas ir baimės (18). Be atsiradusių baimių, nerimo, nuotaikos, elgesio pokyčių, somatinių simptomų, miego sutrikimų, agresijos ar regresijos, daugeliui mažų vaikų, patyrusių sunkių įvykių, taip pat gali pasireikšti potrauminio streso sutrikimo (PTSS) simptomai. PTSS simptomai gali būti disociatyvaus pobūdžio (pvz., prisiminimai, veiksmo atkūrimas). Taip pat PTSS būdingi pasikartojantys, įkyrūs prisiminimai, sapnai, su įvykiu susijusių dirgiklių vengimas, iškreiptas pažinimas apie traumuojančio įvykio priežastis ar pasekmes, sukeltis kaltės jausmą, padidėjęs budrumas, perdėtas išgąščio atsakas (17).

Trauminiai įvykiai mažiems vaikams gali sukelti ypač didelį stresą, siaubą, bejėgiškumą ir turi ilgalaikių neigiamų pasekmių socialiniam, emociniam, akademiniam ir fiziniam jų augimui. Be to, psichopatologijos dažnis žymiai padidėja, kai pirmaisiais gyvenimo metais patiriami pasikartojantys, ilgai trunkantys ir potencialiai mirtini įvykiai. Nuolatinis trauminių įvykių poveikis turi kumuliacinį poveikį, kuris gali pabloginti potrauminių simptomų sunkumą ir sukelti funkcinių sutrikimų bei sveikatos pablogėjimą visam gyvenimui (19).

2.3. Karo įvykių poveikis paaugliams

Pasaulio sveikatos organizacija (PSO) paauglystę apibrėžia kaip gyvenimo laikotarpį, kuriam būdingi specifiniai sveikatos ir vystymosi poreikiai bei teisės. Tai taip pat laikas tobulinti žinias ir įgūdžius, išmokti valdyti emocijas ir santykius, įgyti savybių ir gebėjimų, kurie bus svarbūs mėgaujantis paauglystės metais ir prisiimant suaugusiųjų vaidmenis (20).

Karo metu paaugliams tenka susidurti su žiaurumais, organizuotu smurtu, socialinių tinklų dezintegracija bei persikėlimu iš savo šalies. Dėl gimtojoje šalyje vykstančio karo priversti persikelti paaugliai susiduria su papildomu stresu, kurį sukelia atsiskyrimas nuo giminaičių ir draugų, nebegalėjimas lankyti savo mokyklos, socialiniai ir ekonominiai sunkumai, iššūkiai, su kuriais tenka susidurti persikėlus gyventi į kitą šalį. Be to, karo metu paaugliams gali kilti sunkumų, kuriuos sukelia šeimos dinamikos pokyčiai, pavyzdžiui, jiems tenka rūpintis jaunesniais broliais ir seserimis bei psichologiškai ar fiziškai paveiktais globėjais. Patikimų suaugusiųjų paramos trūkumas ir neapibrėžtumas dėl stabilios teigiamos aplinkos daro bendrą neigiamą poveikį paauglių psichinei sveikatai (21). Visa tai nutinka ypač pažeidžiamu gyvenimo etapu (22). Šie išgyvenimai gali sukelti rimtų pavojų jų fizinei ir psichologinei gerovei bei vystymuisi (21). Tiesioginis ar netiesioginis karo įvykių poveikis paaugliams gali sukelti žalą, kuri išlieka visą jų gyvenimą (23).

Paaugliai, susiduriantys su karo grėsme, paprastai praneša apie prastesnę gerovę, prastesnį pasitenkinimą gyvenimu ir didesnę streso lygį (12). Paaugliai, patyrę traumuojančių įvykių, savo jausmus ir išgyvenimus neretai linkę užgniaužti ir laikyti savyje, o tai skatina prislėgtos nuotaikos atsiradimą (24). Su karo įvykiais susidūrusiems paaugliams gali pasireikšti nerimas, depresija, kaltės jausmas, pyktis, baimė, nusivylimas, baimė dėl ateities (2). Taip pat paaugliai gali atsiriboti nuo

šeimos ar draugų. Tapti dirglūs, nepaklusnūs, agresyvūs, siekti keršto, savo reakcijas į traumą išreikšti veiksmais (23,24). Iš kitos pusės, paaugliai dėl patirtų trauminių įvykių atsiradusį nerimą, gali bandyti sumažinti apsimesdami lyg „viskas gerai“ (24). Kai kurie iš jų gali įsitraukti į psichoaktyvių medžiagų vartojimą (2,23).

Epidemiologiniai tyrimai rodo, kad paauglystės laikotarpis sutampa su staigiu psichikos sveikatos problemų padaugėjimu (22). Potrauminio streso sutrikimas (PTSS), depresija ir nerimas neproporcingai paveikia tuos, kurių gyvenimas yra arba buvo paveiktas karo, o tiesioginis smurtas daro ypač žalingą poveikį. Be šių rimtų psichikos sutrikimų, dažnai pastebimi kognityviniai, emociniai ir elgesio sutrikimai, įskaitant eksternalų elgesį (pvz., agresiją), internalų elgesį (pvz., savęs žalojimą) ir toksinį stresą susijusį su sunkiu ir užsitęsusiu smurto ir nestabilumo poveikiu (25). Psichikos sveikatos sutrikimai, atsirandantys paauglystėje, dažnai sukelia elgesio, mokymosi problemų, skatina rizikingų sprendimų priėmimą (23).

O. Osokina su kolegomis atlikto tyrimo apie Rusijos invazijos įtaką Ukrainos paauglių psichikos sveikatai rezultatai parodė, jog paaugliams iš karo draskomos Donecko srities, kurie buvo tiesiogiai paveikti žiaurių karo įvykių, t.y. matė apšaudymus, artilerijos ugnį, girdėjo sprogimus, buvo patys sužeisti arba matė sužeistus ar žuvusius civilius, buvo apgadintas jų turtas, įskaitant jų pačių namus labai padidėjo potrauminio streso sutrikimo (PTSS), nerimo ir depresijos rizika lyginat su centrinės Ukrainos regionais ne taip stipriai paveiktais vykstančio karo. Šis tyrimas taip pat patvirtino, kad smurto nesukeliantys įvykiai, tokie kaip kraustymasis ar socialinės paramos praradimas, taip pat didina PTSS riziką. Tai patvirtina ankstesnius tyrimus, kad nesmurtinės karo traumos gali turėti įtakos psichinei gerovei taip pat, kaip ir tiesioginis karo smurtas (21).

2.4. Karo įvykių poveikis vaikams ir paaugliams netiesiogiai susiduriantiems su karo įvykiais

Netiesiogiai su karo įvykiais susidūrusių/susiduriančių vaikų suvokimą apie karą formuoja žiniasklaidoje matyti vaizdai, tėvų ar artimųjų/kitų artimos aplinkos žmonių nuomonė (3,4,26,27). Netiesiogiai nuo karo nukentėję vaikai, neturi patirti drastiškų karo pasekmių: atsiskyrimo nuo savo šeimos ar artimųjų, apleisti savo namų ir gimtųjų miestų, netekti draugų, tačiau jie patiria socialinę grėsmę dalyvaudami kolektyviniu lygmeniu, girdėdami naujienas apie vykstančius karo veiksmus, arba bendraudami su pabėgėliais, kurie tapo karo aukomis. Čia pat už sienos kaimyninėje valstybėje vykstantis karas gali sukelti pavojaus ir pažeidžiamumo jausmą, o tai taip pat yra traumos patyrimo esmė (27). Gyvenant skaitmeninių technologijų klestėjimo laikais net ir už šimtų ar tūkstančių kilometrų nuo ginkluoto konflikto epicentro esančius vaikus ir paauglius per naujienų portalus, žinias ar socialinius tinklus pasiekia informacija ir vaizdai iš karo paveiktų vietų (12,27). Be to, dalis vaikų lanko tas pačias ugdymo įstaigas su dėl karo iš savo šalies pasitraukusiais vaikais ir girdi jų pasakojimus apie karą. Staigus pabėgėlių antplūdis ir ilgalaikis jų buvimas gali būti reikšmingų ir

anksčiau netikėtų pokyčių kasdieniame gyvenime priežastis. Šios patirties visuma atitinka sunkios ar net krizinės situacijos kriterijus dėl grėsmės suvokimo, sunkumų siekiant kasdienių tikslų, informacijos pertekliaus, susijusio su neigiamų naujienų antplūdžiu (27).

Sparti technologijų plėtra leidžia nedelsiant perduoti ginkluotų konfliktų įvykius įvairiais žiniasklaidos kanalais, sukeldama masinį nerimą, baimę ir bejėgiškumą (28). Paaugliai kasdien naudojami socialinių tinklų platformomis, kuriose platinamos ne tik oficialios naujienos, bet ir pačių ukrainiečių asmeniniai įrašai (28,29). Mažų vaikų veikla socialinėje erdvėje paprastai yra reguliuojama tėvų. Tačiau paauglystėje tėvai turi ribotą kontrolę, todėl paaugliai gali būti imlesni su karu susijusiam turiniui (29). Bauginančių scenų žiūrėjimas gali sukelti nerimą, liūdesį, distresą, baimę dėl savo saugumo, taip pat gali sutrikdyti kasdienes veiklas bei rutiną (28).

Vykstančio karo žala psichinei sveikatai ir daugelis su tuo susijusių pasekmių peržengia konflikto taškus (6). Atliktais tyrimais įrodyta, kad masinės nelaimės nušvietimas žiniasklaidoje atlieka svarbų vaidmenį streso reakcijų atsiradimui vaikams, kurių ta nelaimė tiesiogiai nepaveikė (2). Tokiu būdu vaikai ir paaugliai išgyvena kito asmens patirtą pavojų. Literatūroje tokia patirtis vertinama kaip netiesioginės psichologinės traumos ar antrinio potrauminio streso sutrikimo rizika, nes trauminiai įvykiai paveikia su kenčiančiu asmeniu susijusių asmenų psichinę sveikatą ir taip padidina prisitaikymo sunkumų, kurie gali pasireikšti įvairiais emociniais sutrikimais (12,27). Todėl svarbu pastebėti ir nagrinėti Ukrainoje vykstančio karo įtakos kaimyninėse šalyse, ypač Centrinėje Europoje, gyvenančių žmonių emocinei sveikatai (9).

2.5. Karo įvykių poveikis vaikų tėvams

Tėvus veikia tas pats karas, paveikiantis vaikus, kuriuos jie augina (14). Dėl vykstančio karo tėvų patiriamas nerimas gali persiduoti ir jų vaikams (6). Tyrimai nuosekliai pabrėžia motinos psichinės sveikatos poveikį vaikų reakcijoms į traumuojančius įvykius ir rodo, kad vaikus veikia ne tik karo įvykiai, bet ir jų motinų reakcija į juos (19). Koreliacija tarp tėvų ir vaikų distreso ypač pastebima ikimokyklinio amžiaus vaikų grupėje (4). Maži vaikai turi mažiau kognityvinių ir emocinių išteklių, kad galėtų susidoroti su pavojumi, o jų reakcija į traumą rezonuoja su tėvų reakcija. Trauminių įvykių paveiktų tėvų nerimastingas elgesys gali paaštrinti simptomus savo vaikams (19).

Literatūroje tėvų ir vaikų santykiai dažnai minimi kaip vienas svarbiausių veiksnių, turintis įtakos vaikų psichikos sutrikimų atsiradimui ir reakcijoms į traumuojančius įvykius (19,30). Motinos gebėjimas suteikti emocinį prieinamumą, reaguoti empatiškai – kertinis prierašumo teorijos akmuo – numatantis reguliavimo sistemą, skirtą biologinėms streso įveikos sistemoms kurti (4). Atlikti tyrimai parodė, jog didesnis tėvų gebėjimas susidoroti su sunkumais buvo reikšmingai susijęs su geresne vaikų psichine sveikata. Ir atvirkščiai, tėvų distresas ir psichopatologija reikšmingai prisideda prie vaikų psichologinių traumų simptomų, eksternalaus elgesio, psichosomatinių skundų, elgesio

reguliavimo problemų, žemesnio vykdomosios veiklos lygio ir bendrų vaikų psichikos sveikatos sutrikimų atsiradimo (30,31). Nuolatinis stresas gali padidinti motinos nerimą ir baimę, taip sumažindamas jos gebėjimą suvaldyti vaiko baimes, trukdyti globai ir pabloginti vaiko psichopatologiją. Bauginantis motinos elgesys sukuria paradoksą, kai asmuo, iš kurio ieškoma saugumo, taip pat didina baimę (19).

Atliktas tyrimas su šeimomis, patyrusiomis Pasaulio prekybos centro teroristinį išpuolį Niujorke, parodė, jog neigiami auklėjimo pokyčiai, padidėjusi porų įtampa ir padidėjęs tėvų nerimas dėl savo auklėjimo buvo susiję su didesniu vaikų potrauminio streso sindromo simptomų skaičiumi (3). Taigi, šeimos ypatybės prieš karinį konfliktą ir tėvų reakcijos jo metu gali nulemti, kaip vaikai reaguoja į karo metu jaučiamą įtampą.

2.6. Kaip padėti vaikams susiduriantiems su karo įvykiais

Literatūroje pateikiami nuoseklūs įrodymai, kad vaikai ir paaugliai, susidūrę su politiniu smurtu, masinėmis nelaimėmis, turi didelę potrauminio streso sutrikimo (PTSS), nerimo, depresijos, agresijos, psichosomatinių nusiskundimų, elgesio ir emocinių, miego problemų, mokymosi bei žaidimo sutrikimų atsiradimo riziką (3,31). Karo ir terorizmo sukelti padariniai vaikų emocinei sveikatai gali trukti visą gyvenimą, todėl svarbu stengtis užkirsti kelią ir sumažinti vaikų patiriamą politinį smurtą (32). Užkertant kelią šių problemų atsiradimui svarbūs atsparumo veiksniai, kurie susideda iš asmeninių savybių, šeimos ir aplinkos veiksnių (30). Atsparumas – tai gebėjimas susidoroti su sunkumais didelės rizikos ar sunkumų sąlygomis (33). Atsparumas gali būti apibūdinamas kaip procesas, vedantis į teigiamą prisitaikymą didelių sunkumų akivaizdoje ir yra gyvybiškai svarbus išlikimui ir evoliucijai (12).

Ankstesni traumas patyrusių vaikų ir paauglių tyrimai atskleidė, kad vaikai ir paaugliai, turintys aukštesnę savigarbą, aukštesnę pasitenkinimą gyvenimu, priklausymo jausmą, pranešė apie mažesnį streso, depresijos ir potrauminio streso sutrikimo (PTSS) lygį. Veiksmingos emocijų reguliavimo strategijos apsaugo vaikų psichinę sveikatą nuo neigiamo karo traumų poveikio (12,30). Kai vaikai gali atpažinti ir suprasti savo ir kitų jausmus, jie geriau susidoroja su traumomis (25).

Literatūroje rašoma, kad didelė šeimos parama ir teigiami santykiai šeimoje taip pat susiję su aukštesniu vaikų gerovės laipsniu ir mažesniu depresijos bei potrauminio streso sutrikimo (PTSS) lygiu (12,30). Nustatyta, kad motinos autoritetingumas ir šiluma veikia kaip apsauginiai veiksniai ir turi slopinantį poveikį ryšiui tarp traumuojančio karo įvykių poveikio ir nepalankių psichologinių simptomų atsiradimo. Apskritai geras šeimos funkcionavimas, tėvystės įgūdžiai, teigiama priežiūra ir motinos ir vaiko sinchronija, apibrėžiama kaip motinos ir vaiko elgesio suderinamumas, buvo susiję su mažiau simptomų vaikams (30). Kadangi šeima yra pati artimiausia socialinė aplinka ir visi šeimos nariai kenčia nuo karo padarinių, labai svarbu plėtoti bendruomeninius veiksmus visai šeimai (19).

Vienas svarbiausių apsauginių veiksnių vaikams, susiduriantiems su traumuojančiais įvykiais – socialinė parama. Įrodyta, kad socialinė ir emocinė parama bei geri socialiniai santykiai mažina depresijos, potrauminio streso sutrikimo (PTSS) simptomus, sumažina pyktį, elgesio problemų, skatina optimizmą ir pasitenkinimą gyvenimu (30). Svarbu ugdyti bendruomeniškumą ir stiprinti bendruomenės ryšius (25). Paaugliams artimų draugų turėjimas, galimybė jaustis grupės dalimi ir laiko leidimas su draugais skatina optimizmą, pasitenkinimą gyvenimu ir gerina psichinę sveikatą (30). Stiprios paramos sistemos gali suteikti paaugliams saugumo, komforto jausmą ir gebėjimą susidoroti su nepalankiomis situacijomis (21).

Minima ir mokyklos svarba. Karinių konfliktų metu mokykla gali suteikti saugumą, išlaikyti rutiną bei struktūrą painioje, pavojingoje ir bauginančioje aplinkoje (25,30) Tarp vaikų, kurie persikėlimo metu nelankė mokyklos buvo nustatytas didelis nerimo, depresijos, potrauminio streso sutrikimo (PTSS) lygis (30).

Kad būtų išvengta tolimesnių psichologinių traumų, išnaudojimo, skatinama gerovė ir psichinė sveikata, svarbu vaikams sukurti saugią aplinką ir saugumo jausmą (25). Viena labiausiai raminančių sąlygų ankstyvoje vaikystėje yra rutina (32). Aiškiai aprašyti pagrindiniai vaikų, patiriančių nepastovumą, nesaugumą ir smurtą, psychosocialiniai poreikiai būti apsaugotiems nuo žalos, išlaikyti tam tikrą normalumą ir rutiną bei užsiimti pramogine ir žaisminga veikla (25). Ikimokyklinio amžiaus vaikams padėti susidoroti su patirtomis psichologinėmis traumomis gali padėti kūrybinės išraiškos ir bendravimo metodai, kaip pvz. žaidimai, piešimas, muzika, šokis, knygų skaitymas, nestruktūruotas žaidimas. Tokia veikla gali padėti atkurti rutiną ir palengvinti emocijų bei idėjų raišką (32). Pagrindinė žaidimo gydomoji funkcija apima gebėjimą patirti savęs veiksmingumą, pakeičiant pasyvios aukos vaidmenį aktyviu ir fantazijoje demonstruojant savo galią ir galimybes. Tarpasmeniniame lygmenyje žaidimas suteikia galimybę dalytis asmenine subjektyvia patirtimi su kitais ir sustiprinti prierašumą bei socialinius ryšius. Tėvų įsitraukimas į žaidimą su savo mažais vaikais ir abipusis emocinis prieinamumas labai prisideda prie vaikų atsparumo nuolatinių traumuojančių įvykių akivaizdoje (31). Jungtinėje Karalystėje, Londone, apsisojusiems karo pabėgėliams iš Ukrainos organizuoti meno terapijos užsiėmimai. Dauguma vaikų, teigė, kad užsiėmimų veikla jiems patiko, padėjo sumažinti įtampą, leido išmokti naujų įgūdžių bei padėjo pamiršti stresą keliančius dalykus. Taip pat vaikai pranešė apie žymiai sumažėjusias neigiamas emocijas (34).

Ginkluoto konflikto metu vaikai neretai jaučiasi bejėgiai, todėl svarbu vaikams suteikti galimybę imtis veiksmų arba pamatyti, kaip tai daro aplinkiniai suaugusieji. Vienas specifinis aktyvus metodas, naudotas su mažais vaikais keliuose tyrimuose, yra „Huggy-Puppy“. Jo metu vaikui dovanojamas pliušinis šuniukas ir pranešama, kad šuniukas buvo atskirtas nuo šeimos ir jam reikalinga vaiko parama. Bandant susidoroti su karo metu kylančiomis problemomis, reikia suteikti

vaikams užduočių, kurias atlikdami galėtų padėti šeimai ir bendruomenei (1,32). Pozityvus mąstymas, palaikantys žodžiai, prosocialus elgesys bei vaiko įgalinimas savo veiksmais prisidėti prie pagalbos suteikia moralinį pakilimą, gali padėti vaikams jaustis optimistiškais ir naudingais bei įkvepia viltį (2,13,32).

Užkirsti kelią depresijos, nerimo, potrauminio streso sindromo ir savižudybės atsiradimui svarbios ir terapinės intervencijos, pasitelkiant psichologinę pagalbą, psichoterapiją ir/ar atitinkamus vaistus (13).

3. TYRIMO METODIKA

3.1 Tiriamieji

Ikimokyklinio amžiaus lietuviai: 2022 metų gegužės – rugpjūčio mėnesiais, gavus ikimokyklinio ugdymo įstaigų administracijos sutikimą, penkiuose Vilniaus miesto darželiuose 4-7 metų amžiaus vaikų turintiems tėvams buvo padalintas darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudarytas anoniminis klausimynas. 116 tėvų užpildė klausimyną, 44 tėvai sutiko, kad būtų pabendrauta su jų vaiku. Pusiaus struktūruoto interviu būdu buvo apklausti 36 ikimokyklinio amžiaus vaikai. Su dalimi vaikų, kurių tėvai davė sutikimą, nepavyko pabendrauti, nes tą dieną vaiko nebuvo darželyje. Taip pat vaikų buvo prašoma nupiešti piešinį karo tema.

Ikimokyklinio amžiaus ukrainiečiai: 2022 metų gegužės – birželio mėnesiais, gavus ikimokyklinio ugdymo įstaigų sutikimą, dviejuose Vilniaus miesto darželiuose, kuriuose buvo integruoti dėl karo Ukrainoje į Lietuvą atvykę ukrainiečiai, 4-7 metų amžiaus vaikų turintiems tėvams buvo padalintas darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudarytas anoniminis klausimynas. 12 tėvų užpildė anketą. 11 iš jų leido pabendrauti su jų vaiku. Pusiaus struktūruoto interviu būdu apklausta 11 vaikų. Bendrauti su vaikais padėjo vaikų ligų gydytoja iš Ukrainos, Kijevo doc. dr. Olena Kostiuk.

Paaugliai: 2023 metų kovo-balandžio mėn. – 2024 sausio-kovo mėn. gavus administracijų sutikimą šešiose Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Tauragės gimnazijose su moksleiviais buvo pasidalinta internetine anonimine *Google forms* anketa, sudaryta darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene. Anketą užpildė 395 16-19 metų amžiaus paaugliai.

3.2 Tyrimo instrumentai (anketa)

Klausimynas lietuvių vaikų tėvams: Tyrime naudotas darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudarytas 15 klausimų anoniminis klausimynas. Jį sudarė klausimai apie respondento ryšį su vaiku, vaiko amžių, lytį, kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė patį respondentą, ar vaikas teiraujasi apie karą, ar kalbasi apie tai su vaiku, ar kyla sunkumų su savo vaiku kalbėti apie karo įvykius, ar vykstančio karo kontekste pasikeitė vaiko emocijos ir nuotaika, bendra kūno sveikata ir savijauta, elgesys, piešiniai, žaidimai, bendravimas, apetitas, miegas. Klausimyno pabaigoje respondentai

galėjo parašyti savo mintis, kas jiems atrodo svarbu, galvojant apie karo įvykius Ukrainoje, ir duoti sutikimą/nesutikimą, kad būtų pabendrauta su jų vaiku.

Klausimynas ikimokyklinio amžiaus lietuviams vaikams: Tyrimo metu vaikai buvo apklausiami pusiau struktūruoto interviu būdu. Naudotas darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudarytas 18 klausimų klausimynas. Vaikų buvo klausiama, ar jie žino, kad šiuo metu Ukrainoje vyksta karas, kaip jiems atrodo, kas yra karas, kaip sužinojo apie Ukrainoje vykstantį karą, ar kalba su tėvais apie karą, ar kalba darželyje apie karą, kokios emocijos kyla, kai kalba apie karą, kaip vaikas dažniausiai jaučiasi, kai būna namuose, kaip vaikas dažniausiai jaučiasi, kai būna darželyje (vaikų emocijoms įvertinti naudota emocijų skalė), ar jaučiasi saugus, apsaugotas nuo karo, ar teko sutikti dėl Ukrainoje vykstančio karo į Lietuvą atvykusius ukrainiečius, kaip vaiko nuomone sutikti ukrainiečiai jautėsi. Pabendravus su vaiku buvo pasižymėti jo atsakymai ir mintys. Pokalbio pabaigoje vaiko buvo paprašoma nupiešti karą ir atsisveikinimo metu kartu su vaiku atliekamas smagus ritualas ukrainiečių pergalei kare palaikyti.

Klausimynas paaugliams: Tyrimo metu naudota darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudaryta anoniminė 14 klausimų *Google forms* anketa. Anketą sudarė klausimai apie respondento demografinius duomenis (amžių, lytį, miestą, kuriame lanko mokyklą), kiek daug domisi karo įvykiais Ukrainoje, kaip dažnai seka naujienas apie karą žiniasklaidoje ar socialiniuose tinkuose, ar kalbasi apie karo įvykius su savo artimos aplinkos žmonėmis (draugais, tėvais, mokytojais), kaip karas Ukrainoje paveikė respondento emocinę savijautą ir gyvenimą, ar vykstantis karas paveikė bendravimą su šeimos nariais, draugais, bendrą kūno sveikatą ir savijautą, emocijas ir nuotaiką, gebėjimą susikaupti ir mokytis, pomėgius, elgesį, apetitą, miegą, ar respondentui teko kaip nors prisidėti prie pagalbos ukrainiečiams savanoriaujant, dalyvaujant labdaringoje veikloje, ar teko bendrauti su dėl karo į Lietuvą pasitraukusiais ukrainiečiais, ar palaiko pastovius ryšius ir bendravimą su jais, ar jaučiasi saugūs, apsaugoti nuo karo ir ar jaučia baimę, kad karas gali prasidėti Lietuvoje. Anketos pabaigoje respondentams buvo palikta vietos parašyti, kas jiems atrodo svarbu, galvojant apie karo įvykius Ukrainoje.

Klausimynas ukrainiečių vaikų tėvams: Tyrimo metu naudotas darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudarytas 20 klausimų klausimynas išverstas į rusų kalbą. Jį sudarė klausimai apie respondento ryšį su vaiku, vaiko demografinius duomenis (amžių, lytį), kiek laiko jau gyvena Lietuvoje, kiek šeimos narių yra atvykę, ar jau apsiprato gyventi Lietuvoje, kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė patį respondentą, ar vaikas teiraujasi apie karą, ar kalba su vaiku apie karą, ar kyla sunkumų kalbėti su savo vaiku apie karo įvykius, ar vykstančio karo kontekste pasikeitė vaiko emocijos ir nuotaika, bendra kūno sveikata ir savijauta, elgesys, piešiniai, žaidimai, bendravimas, apetitas, miegas. Klausimyno pabaigoje respondentai galėjo parašyti savo mintis ir duoti sutikimą/nesutikimą, kad būtų pabendrauta su jų vaiku.

Klausimynas ikimokyklinio amžiaus vaikams iš Ukrainos: Vaikai buvo apklausiami pusiau struktūruoto interviu būdu, naudotas darbo autorės kartu su prof. dr. S. Lesinskiene sudarytas 30 klausimų klausimynas išverstas į ukrainiečių kalbą. Pabendrauti su vaikais iš Ukrainos padėjo vaikų ligų gydytoja doc. dr. Olena Kostiuk. Vaikų buvo klausama, kiek laiko jau yra Lietuvoje, kiek šeimos narių yra atvykę kartu, ar jau apsiprato Lietuvoje, kaip jaučiasi būdami Lietuvoje, ar jaučiasi saugūs būdami Lietuvoje, kokiū būdu sužinojo, kad prasidėjo karas, ką atsimena iš to, kai dar buvo Ukrainoje, kai prasidėjo karas, kaip jiems atrodo, kas yra karas, kaip jautėsi, kai sužinojo, kad Ukrainoje prasidėjo karas, kaip jautėsi, kai reikėjo palikti savo namus (vaikų emocijoms įvertinti naudota emocijų skalė), ar ilgisi namų, ar turi giminaičių likusių Ukrainoje, ar palaiko ryšius su jais, ar kalbasi su tėvais apie Ukrainoje vykstantį karą, ar tėvai pasakoja apie karą, ar darželyje kalba apie karą, kokios emocijos kyla, kai kalba apie karą, kaip dažniausiai jaučiasi, kai būna darželyje, kaip dažniausiai jaučiasi namuose (vaikų emocijoms įvertinti naudota emocijų skalė), ar lengva užmigti naktį, ar nespauja karo. Pokalbio pabaigoje vaikų buvo prašoma, kad nupieštų piešinį karo tema ir atsisveikinant, buvo atliekamas smagus ritualas ukrainiečių pergalei kare palaikyti.

3.3 Statistinė analizė

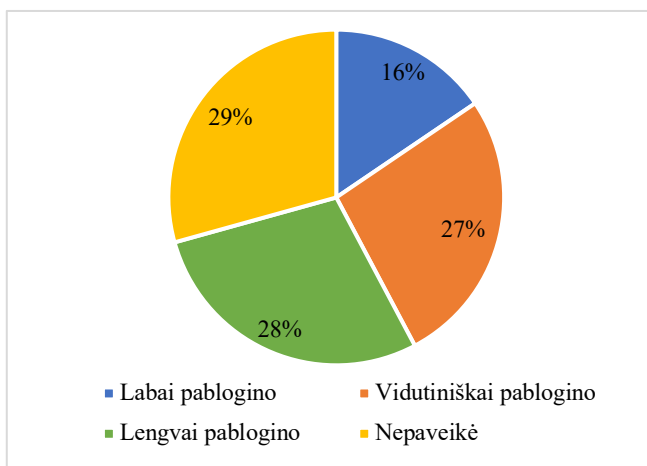
Gauti duomenys buvo koduojami rankiniu būdu naudojant *Microsoft Excel 2016* programą. Statistinė duomenų analizė atlikta naudojant *Microsoft Excel 2016* ir *IBM SPSS Statistics 27.0*. Rezultatai pateikti skaitinėmis ir procentinėmis išraiškomis, tolydieji kintamieji išreikšti vidurkiais, nurodant standartinį nuokrypį. Dviejų nepriklausomų imčių kiekybinių dydžių palyginimui naudotas neparametrinis Mann-Whitney U testas. Ranginių kintamųjų ryšiui įvertinti taikytas Chi kvadrato kriterijus (χ^2). Kai duomenys buvo aprašomi keturlauke (2x2) dažnių lentele ir tikėtinas stebėjimų skaičius buvo mažiau nei penki, papildomai buvo vertinamas tikslusis Fišerio testas. Duomenys laikyti statistiškai reikšmingais, kai $p < 0,05$.

4. TYRIMO REZULTATAI

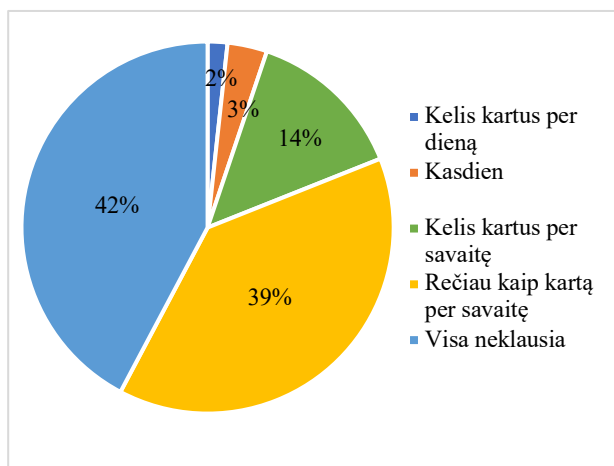
4.1 Lietuvių vaikų tėvų duomenys

Penkiuose Vilniaus miesto darželiuose buvo apklausta 116 tėvų, 84 (72,4%) mamos ir 32 (27,6%) tėčiai. Tėvai atsakinėjo apie 4–7 metų amžiaus vaikus, 59 (50,9%) mergaites ir 57 (49,1%) berniukus, vaikų amžiaus vidurkis $5,46 \pm 0,84$ metai. Pasiteiravus tėvų, kaip juos pačius paveikė Ukrainoje vykstantis karas, 18 tėvų (16,5%) nurodė, kad vykstantis karas labai stipriai paveikė jų emocinę savijautą ir kasdienį gyvenimą. Tačiau dauguma tėvų nurodė, kad vykstantis karas juos

paveikė lengvai (n=33, 28,4%) ir vidutiniškai (n=31, 26,7%). Ir tik 34 (29,3%) tėvai atsakė, kad nepaveikė (1 pav.).

1 pav. Kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė tėvų emocinę savijautą ir kasdienį gyvenimą

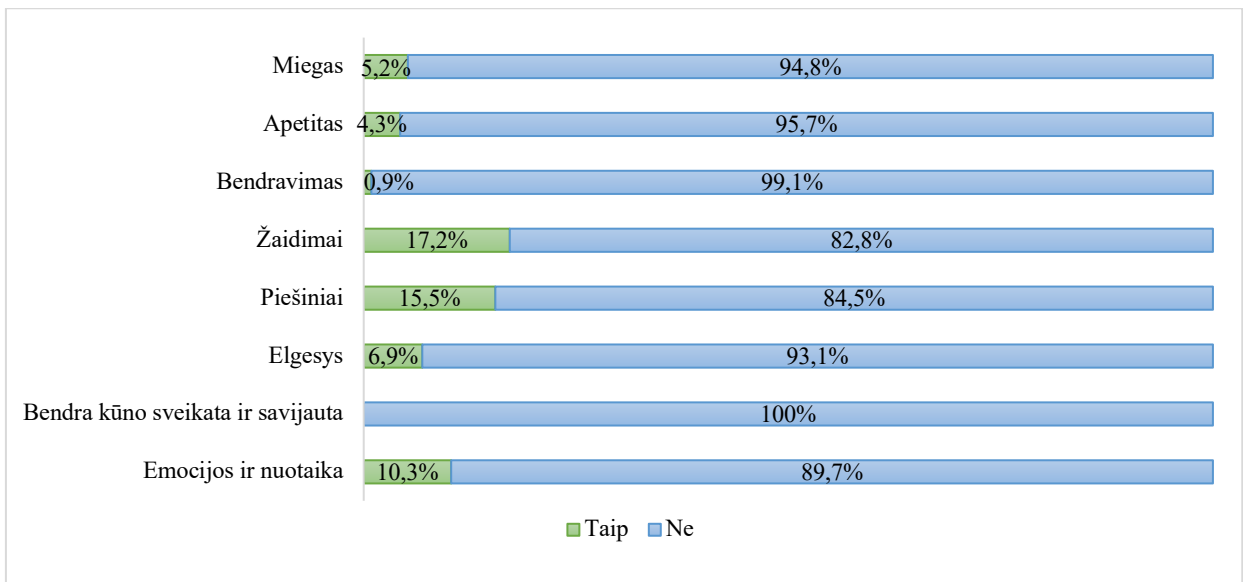

2 pav. Kaip dažnai vaikai klausia tėvų apie karą Ukrainoje

93 (80,2%) tėvai atsakė, kad iki 2022 metų vasario 24 d. su savo vaikais išvis nekalbėjo apie karo įvykius. Daugiau nei pusė tėvų (56%, n=65) nurodė, kad su savo ikimokyklinio amžiaus vaikais kalba apie Ukrainoje vykstančio karo įvykius, o 44,0% (n=51), kad nekalba. 67 (57,8%) tėvai nurodė, kad jų ikimokyklinio amžiaus vaikai teiraujasi apie Ukrainoje vykstantį karą, 49 (42,2%) tėvai nurodė, kad jų vaikai neklausia. 45 (38,7%) vaikai apie Ukrainoje vykstantį karą teiraujasi rečiau kaip kartą per savaitę, 16 (13,8%) vaikų teiraujasi kelis kartus per savaitę, 4 (3,4%) kasdien ir tik 2 (1,7%) vaikai apie karą klausia kelis kartus per dieną (2 pav.).

Dauguma tėvų (84,5%, n=98) atsakė, kad su savo ikimokyklinio amžiaus vaikais kalbėtis apie karo įvykius sunkumų nekyla. Paklausus, ar tėvai lengvai randa tinkamų būdų kaip su savo vaikais kalbėtis apie karo įvykius, daugiau nei trečdalis (37,9%, n=44) nurodė, kad nėra lengva.

Dauguma tyrime dalyvavusių tėvų pažymėjo, jog nepastebi reikšmingų savo vaiko fizinės sveikatos, elgesio, bendravimo, apetito, miego pokyčių vykstančio karo kontekste. Tačiau dalis tėvų pastebėjo savo vaiko emocijų ir nuotaikos (10,3%, n=12) pokyčių, pakitimų vaiko piešiniuose (15,5%, n=18) ir žaidimuose (17,2%, n=20) (3 pav.). Tėvai minėjo, kad prasidėjus karui savo vaikų piešiniuose pastebi daugiau širdelių, daugiau geltonos ir mėlynos spalvos bei kad vaikai pradėjo piešti Ukrainos vėliavas. Tėvų nuomonė apie vaikų įpročių pasikeitimus Ukrainoje vykstančio karo kontekste pavaizduota 3 pav.

3 pav. Lietuvių vaikų tėvų nuomonė apie vaiko įpročių pasikeitimus Ukrainoje vykstančio karo kontekste

Lyginant teiravimąsi apie karo įvykius tarp berniukų ir mergaičių, tiek berniukai (57,9%, n=33), tiek mergaitės (57,6%, n=34) savo tėvų teiravosi panašiai ($p=0,977$). Tėvai apie karo įvykius kalbėjo su 32 (56,1%) sūnumis ir 33 (55,9%) dukromis ($p=0,982$) (1 lentelė).

1 lentelė. Vaikų teiravimas apie karo įvykius Ukrainoje ir tėvų kalbėjimasis su savo vaikais apie karo įvykius Ukrainoje lyginat pagal vaiko lytį

	Ar Jūsų vaikas teiraujasi apie Ukrainoje vykstantį karą?		Ar Jūs kalbatės su savo vaiku apie Ukrainoje vykstantį karą?	
	Taip	Ne	Taip	Ne
Mergaitės (n=59)	57,6% (n=34)	42,1% (n=25)	55,9% (n=33)	43,9% (n=26)
Berniukai (n=57)	57,9% (n=33)	42,4% (n=24)	56,1% (n=32)	44,1% (n=25)
	$p=0,977$		$p=0,982$	

Daugiau nei pusė 4-5 metų amžiaus vaikų (54,7%, n=35) klausė savo tėvų apie Ukrainoje vykstantį karą, o 6-7 metų amžiaus vaikų grupėje 32 (61,5%), ($p=0,458$). 34 (53,1%) tėvai pažymėjo, kad su savo 4-5 metų amžiaus vaikais kalba apie karo įvykius Ukrainoje, o su 6-7 metų amžiaus vaikais apie karo įvykius kalba 31 (59,6%) tėvai ($p=0,484$). Statistiškai reikšmingo skirtumo tarp šių amžiaus grupių nėra.

16 (50,0%) tėčių ir 49 (58,3%) mamos su savo ikimokyklinio amžiaus vaikais kalba apie Ukrainoje vykstančio karo įvykius ($p=0,419$). Tiek didžioji dalis tėčių (n=27, 84,4%), tiek mamų (n=71, 84,5%) pažymėjo, jog jiems nekyla sunkumų kalbėti su savo atžala apie karo įvykius ($p=0,984$). Be to, 19 (59,4%) tėčių ir 53 (63,1%) mamos minėjo, jog lengvai randa tinkamų būdų kaip su savo ikimokyklinio amžiaus vaiku kalbėti apie Ukrainoje vykstantį karą, ($p=0,877$). Palyginimas tarp mamų ir tėčių kaip jie kalba su savo ikimokyklinio amžiaus vaikais apie karą vaizduojamas 2 lentelėje.

2 lentelė. Palyginimas tarp mamų ir tėčių kaip jie kalba apie karą su savo vaikais

	Ar Jūs kalbatės su savo vaiku apie Ukrainoje vykstantį karą?		Ar Jums kyla sunkumų su savo vaiku kalbėti apie karo įvykius?		Ar lengvai randate tinkamų būdų kaip kalbėti su savo vaiku apie karą?	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Mamos (n=84)	58,3% (n=49)	41,7% (n=35)	15,5% (n= 13)	84,5% (n=71)	63,1% (n=53)	36,9% (n=31)
Tėčiai (n=32)	50,0% (n=16)	50,0% (n=16)	15,6% (n=5)	84,4% (n=27)	59,4% (n=19)	40,6% (n=13)
	<i>p=0,419</i>		<i>p=0,984</i>		<i>p=0,877</i>	

Tyrimo rezultatai atskleidė, jog vaikai (n=15, 44,1%), kurių tėvai pažymėjo, kad karas jų nepaveikė, buvo statistškai reikšmingai mažiau linkę klausti savo tėvų apie karo įvykius lyginant su vaikais (n=52, 63,4%), kurių tėvai nurodė, jog Ukrainoje vykstantis karas juos paveikė (lengvai, vidutiniškai, stipriai), (*p=0,044*). Tėvų grupėje, kurie pažymėjo, kad karas jų nepaveikė, tik 15 (44,1%) nurodė, kad su savo vaiku kalba apie karo įvykius. Tuo tarpu tėvų grupėje, kuriuos karas paveikė (lengvai, vidutiniškai, stipriai), 50 (61,0%) su savo vaiku kalba apie karo įvykius, (*p=0,072*). Tėvų reakcijos į karą ir jų bendravimas su savo vaikais apie karą Ukrainoje pavaizduotas 3 lentelėje.

3 lentelė. Tėvų reakcijos į karą ir jų bendravimas su savo vaikais apie karą Ukrainoje

	Ar Jūsų vaikas teiraujasi apie Ukrainoje vykstantį karą?		Ar Jūs kalbatės su savo vaiku apie Ukrainoje vykstantį karą?	
	Taip	Ne	Taip	Ne
Tėvai, kurie nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas jų nepaveikė (n=34)	44,1% (n=15)	55,9% (n=19)	44,1% (n=15)	55,9% (n=19)
Tėvai, kurie nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas juos paveikė (lengvai, vidutiniškai, stipriai) (n=82)	63,4% (n=52)	36,6% (n=30)	61,0% (n=51)	39,0% (n=31)
	<i>p=0,044</i>		<i>p=0,072</i>	

Buvo pastebėta, kad tėvai, kurie su savo vaiku kalba apie Ukrainoje vykstantį karą, prasidėjus karui statistiškai reikšmingai dažniau pastebėjo savo vaiko emocijų ir nuotaikos pokyčių (15,4%, n=10), lyginat su tais, kurie su savo vaiku nekalba (3,9%, n=2), (*p=0,044*). Tėvų nuomonė apie vaiko

įpročių pasikeitimus vykstančio karo kontekste tarp tėvų, kurie kalba ir kurie nekalba su savo vaiku apie karo įvykius pavaizduota 4 lentelėje.

4 lentelė. Tėvų nuomonė apie vaiko įpročių pasikeitimus vykstančio karo kontekste tarp tėvų, kurie kalba ir kurie nekalba su savo vaiku apie karo įvykius

	Emocijos ir nuotaika		Piešiniai		Žaidimai			
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne		
Tėvai, kurie su savo vaiku kalba apie karą (n=65)	15,4% (n=10)	84,6% (n=55)	20,0% (n=13)	80,0% (n=52)	23,1% (n=15)	76,9% (n=50)		
Tėvai, kurie su savo vaiku nekalba apie karą (n=51)	3,9% (n=2)	96,1% (n=49)	9,8% (n=5)	90,2% (n=46)	9,8% (n=5)	90,2% (n=46)		
	<i>p=0,044</i>		<i>p=0,095</i>		<i>p=0,060</i>			
	Miegas		Apetitas		Bendravimas		Elgesys	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Tėvai, kurie su savo vaiku kalba apie karą (n=65)	3,1% (n=2)	96,9% (n=63)	3,1% (n=2)	96,9% (n=63)	0,0% (n=0)	100,0% (n=65)	7,7% (n=5)	92,3% (n=60)
Tėvai, kurie su savo vaiku nekalba apie karą (n=51)	7,8% (n=4)	92,2% (n=47)	5,9% (n=3)	94,1% (n=48)	2,0% (n=1)	98,0% (n=50)	5,9% (n=3)	94,1% (n=48)
	<i>p=0,250</i>		<i>p=0,460</i>		<i>p=0,265</i>		<i>p=0,703</i>	

Anketos pabaigoje tėvai galėjo parašyti savo nuomonę, kas jiems atrodo svarbu, kalbant apie karo įvykius ir komunikaciją šia tema su ikimokyklinio amžiaus vaikais. Atviri tėvų atsakymai: *Svarbu taika, kad kuo greičiau viskas baigtųsi; Berniukiškas vaikas. Jam apskritai įdomi karo/technikos tematika; Džiaugiuosi, kad mūsų tarpe šeimos priglaudė šeimas ir jomis pasirūpino, surado darbą, mokyklą, darželį; Neslėpti, neignoruoti apie vykstantį karą, kalbėti su vaiku; Mergaitiška mergaitė. Svarbios taikos ir gėrio laimėjimo temos. Slava Ukraini!; Manau, kad kalbėti su vaikais apie karą reikia, tačiau reikia būti pasiruošus atsakyti į daugelį užduodamų klausimų; Mūsų šeimos nuomone apie įvykius svarbu kalbėti aiškiai, užtikrintai, kad pas mus saugu, tačiau puiki proga ugdyti patriotizmą ir meilę savo šaliai ir jos nepriklausomybei; Nesinori akcentuoti tos temos, nes jautriai reaguoja, galvoja, kad gali ateiti plėšikai; Svarbu tinkamai pateikti informaciją; Svarbu taika ir savigarba; Manau, kad vaikai turi žinoti kas vyksta, bet tuo pačiu mes turime išlikti ramūs ir tai perduoti savo vaikams; Aš manau, kad vaikai turi džiaugtis vaikyste. Ir taip jie paveikti pandemijos. Dar anksti; Kadangi šia tema prie vaikų mes nekalbame, neturiu ko pridurti; Vaikas dažniau pastebi Ukrainos vėliavas, nori, kad karas pasibaigtų, labai palaiko kareivius; Vengiu kalbėti apie karą. Manau, kad vaikas ne to amžiaus, kad jį reikėtų kalbinti šia tema; Svarbu kalbėti apie tai, jeigu vaikui kyla klausimų ar ta tema yra įdomi; Vaikai girdi žinias ir pastebi, kad vyksta*

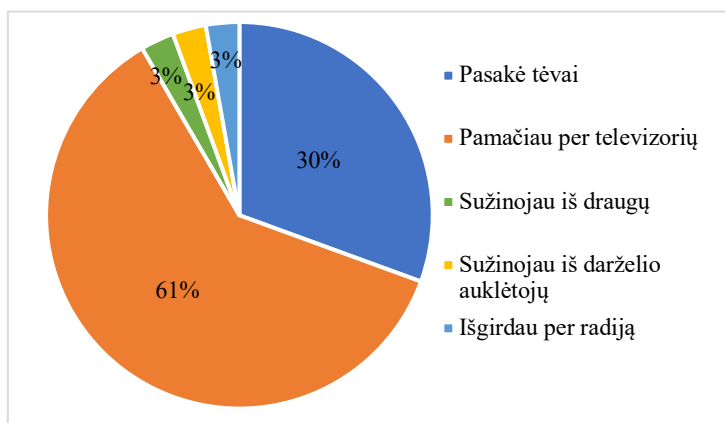
karas, todėl reikia su jais apie tai kalbėti, tačiau informaciją pateikti pagal jų amžių; Svarbu vaikui auginti patriotizmą ir lygiateisiškumą tarp visų pasaulio gyventojų (nuskriaustųjų ir ne); Nenoriu, jog tokio amžiaus vaikams būtų perteklinai pabrėžiama karo situacija; Mano vaikai labai jautriai reaguotų į karą, jei jis prasidėtų Lietuvoje, nes jie nemėgsta stiprių garsų (net į fejerverkus reaguoja jautriai); Kadangi vaikas nė nenutuokia, kad vyksta karas, todėl ir atsakymai į klausimus yra ne; Kam vaikus 5-6 metų apkrauti papildomu stresu, negadinkit jiems vaikystės. Kodėl nepasakojat, kad Afrikoje vaikai nuo bado miršta...; Nuolatinis komunikavimas tik apie neigiamus dalykus per radiją ir televiziją nepadedą jaustis geriau; Svarbu, kad vaikas girdėtų, kad vyksta karas, bet nerodyti sukrečiančių vaizdų; Manau, tokio amžiaus vaikų šviesti šia tema dar nereikia, nes siaubingos psichologijos gali paveikti vaiką ar bendrą būseną; Vaikai jaučia nerimą, kad ir čia bus karas; Kaip įmanoma padėti nukentėjusiems nuo karo; Tokio amžiaus vaikams per anksti kalbėti ir pasakoti apie karą; Svarbu aiškinti, kad karas yra blogai; Manau, kad ukrainiečių vaikai mokyklose turėtų mokytis atskirai, nes pamirštami lietuviškai kalbantys vaikai ir ugdymas nekokybiškas; Vaikai labiau domisi skaitmeninio pasaulio gyvenimu ir karais negu realaus; Svarbu deramai išaiškinti situaciją, negąsdinti ir nebauginti.

4.2 Ikmokyklinio amžiaus lietuvių vaikų interviu duomenys

44 (37,3%) tėvai davė leidimą, pabendrauti su jų vaiku apie karą ir paprašyti, kad vaikais nupieštų piešinį karo tema. Tėvai, kurie leido pabendrauti su jų vaiku apie Ukrainoje vykstantį karą, statistiškai reikšmingai dažniau kalbėjo apie karo įvykius su savo vaiku lyginant su tais tėvais, kurie nedavė leidimo ($p=0,006$).

Buvo pabendrauta su 36 4-7 metų amžiaus vaikais, 13 (36,1%) berniukų ir 23 (63,9%) mergaitėmis. Vaikų amžiaus vidurkis $5,36 \pm 0,67$ metai. Su dalimi vaikų, kurių tėvai davė sutikimą, nepavyko pabendrauti, nes tą dieną vaiko nebuvo darželyje. Vaikai buvo apklausiami pusiau struktūruoto interviu būdu.

Visi (100%, $n=36$) tyrime dalyvavę vaikai žinojo, jog Ukrainoje vyksta karas. Pasiteiravus, kaip sužinojo apie Ukrainoje vykstantį karą, daugiau nei pusė (61,1%, $n=22$) atsakė, jog pamatė per televizorių, trečdalis (30,6%, $n=11$), jog pasakė tėvai. Vaikų atsakymai kaip sužinojo apie Ukrainoje vykstantį karą pavaizduoti 4 pav.

4 pav. Vaikų atsakymai kaip sužinojo apie Ukrainoje vykstantį karą 20

58,3% (n=21) vaikai atsakė, kad su tėvais kalba apie karą, 41,7% (n=15), kad nekalba. Paklaustus, ar tėvai jiems pasakoja apie Ukrainoje vykstantį karą 17 (47,2%) vaikų atsakė, kad pasakoja, o 19 (52,8%) atsakė, kad nepasakoja. Didžioji dalis vaikų (n=29, 80,6%) su tėvais apie kitus karus nėra kalbėję. Tie vaikai (n=7, 19,4%), kurie su tėvais yra kalbėję ir apie kitus karus, minėjo, kad dar yra kalbėję apie Antrąjį pasaulinį karą, papasakojo apie į Sibirą ištremtus prosenelius. Pusė apklaustų vaikų (n=18, 50,0%) papasakojo, kad darželyje su auklėtojais ir grupės draugais kalba apie karą Ukrainoje.

Palyginus vaikų atsakymus berniukų ir mergaičių grupėse, paaiškėjo, kad 53,8% (n=7) berniukų ir 60,9% (n=14) mergaičių su tėvais kalba apie karą (5 lentelė). 61,5% (n=8) berniukų ir 60,9% (n=14) mergaičių apie karą sužinojo pamatę žinias per televizorių, 38,5% (n=5) berniukams ir 26,1% (n=6) mergaitėms, kad Ukrainoje vyksta karas pranešė tėvai.

5 lentelė. *Palyginimas tarp mergaičių ir berniukų apie kalbėjimą su tėvais apie karą*

	Ar kalbatės su tėvais apie karą?		Ar tėvai tau pasakoja apie karą?	
	Taip	Ne	Taip	Ne
Mergaitės (n=23)	60,90% (n=14)	39,10% (n=9)	52,20% (n=12)	47,80% (n=11)
Berniukai (n=13)	53,80% (n=7)	46,20% (n=6)	38,50% (n=5)	61,50% (n=8)

Paklaustus vaikų, kaip jie mano, kas yra karas, jie nurodė: *Karas – tai, kad reikia padėti Ukrainiečiams; Karas – tai, kai šaudo; Karas - kai kariauja žmonės ir kariai; Karas – tai, kad ukrainiečiai bando laimėti ir apginti šalį; Karas - labai baisus dalykas, nes šaudo su bombomis (bombos irgi labai baisus dalykas); Karas - kur visi žmonės kariauja, šaudo su patrankomis, daug gydytojų ateina, žmonės turi bėgti; Karas - tai blogas dalykas, žmonės miršta; Karas - kai šaudo; Nežinau; Viena šalis nori užpulti kitą šalį; Karas yra blogai, baisu; Mirtis, baisybės visokios; Kai viena šalis užpuola kitą šalį. Griauna pastatus, šaudo žmones; Kai dvi šalys kariauja; Kai miršta žmonės; Karas - kai mušasi; Rusija nori pasiimti visą kitą šalį sau; Kai blogi žmonės žudo gerus žmones. Kai žmonės turi bėgti iš ten, kur vyksta baisybės; Karas - kai miršta žmonės; Kai šaudo bombas, šaudo su šautuvais. Baisu; Karas - kai blogiečiai meta bombas, skraido sraigtasparniais ir šaudo, žūsta nekalti žmonės. Visi liūdi; Atrodo kaip pasaulio pabaiga; Karas - tai toks dalykas, kuris susijęs su kareiviais; Viena šalis nori užpulti kitą šalį; Karas - kai reikia ruošti ginklus, slėptis, šaudo; Karas - kai žmonės mušasi ir su kardais „trankiojasi“; Karas - kai vyksta muštynės ir šaudo vienas kitą, bėga iš namų; Karas - kai šaudo, ten yra pasimetusių Ukrainos vaikų; Karas - tai pavojus (būti nužudytam); Karas - tai kai pykstasi ir žudo žmones; Karas - kai šaudo, skraido bombos, bėga žmonės; Karas - kai atvažiuoja tankai, šaudo su šautuvais.*

Vyresnių vaikų atsakymai buvo išsamesni. O lyginant berniukų ir mergaičių apibūdinimus apie karą tiek berniukai, tiek mergaitės panašiai dažnai minėjo karinę techniką, ginklus, bombas, šaudymus. Dalis mergaičių minėjo mirtį, ko nebuvo pastebima berniukų atsakymuose.

Vaikų savijautai įvertinti naudoti emocijų paveikslukai (iš viršaus į apačią: labai linksmas, linksmas, liūdnas, išsigandęs, pasimetęs, labai liūdnas, piktas). Dalis vaikų pažymėję veiduką papasakojo, dėl ko pasirinko tokį. Vaikų savijautos įvertinimas pateiktas 1 priede.

Pasiteiravus, ar vaikai jaučiasi saugūs ir apsaugoti nuo karo beveik visi (n=30, 83,3%) atsakė, kad jaučiasi saugūs. Viena mergaitė pasakė, kad jaučiasi saugi, nes yra Lietuvoje, o ne Ukrainoje. Iš tų, kurie atsakė, kad nesijaučia saugūs, vienas vaikas paminėjo, kad yra girdėjęs, kad Rusija gali užpulti ir kitas šalis, kitas atsakė, kad bijo, jog Lietuvoje bus kaip Ukrainoje. Taip pat viena mergaitė išsakė baimę kilus karui būti nušauta.

44,4% (n=16) apklaustų vaikų minėjo, kad yra sutikę ukrainiečių. Keli vaikai pasakojo, kad kitose darželio grupėse yra integruoti iš Ukrainos atvykę vaikai. Taip pat keli vaikai minėjo, kad yra priglaudę ukrainiečių šeimas, kiti vaikai minėjo, kad jų kaimynystėje gyvena ukrainiečių šeimų. Dalis vaikų pasakojo, kad su tėvais ukrainiečiams padovanojo rūbų, žaislų, maisto, paaukojo pinigų. Viena mergaitė papasakojo, kad jautėsi labai gerai, nes pasidalino daiktais. Pasiteiravus vaikų, ką jie atsimena, kaip jų sutikti ukrainiečiai jautėsi, vaikai atsakė: *Vaiko akys buvo liūdnos, nes jis ilgisi savo šalies; Vieni buvo rimti, kiti nusiminę; Buvo draugiški, žaidžiau kartu su iš Ukrainos atvykusia mergeite, tačiau buvo liūdni; Jie buvo liūdni, kad atėmė jų namus ir turėjo palikti šalį; Jie buvo labai liūdni dėl savo šalies; Matosi, kad darželyje sutikta mergaitė iš Ukrainos jaučiasi blogai, pasižiūriu į veidą ir suprantu, kad jos liūdnas veidas; Jie jautėsi labai blogai ir buvo labai liūdni; Buvo liūdni; Jie buvo nesužaloti, bet atrodė liūdni.*

4.3 Lietuvių vaikų piešinių analizė

Gauti ir nagrinėti 36 piešiniai. Lietuvių vaikų piešiniai pateikti 2 priede. Nagrinėtas kiekvieno vaiko piešinys, atkreipiant dėmesį į lapo erdvės užpildymą, spalvų pasirinkimą, linijos ryškumą, vaizduojamus simbolius pagal turinį, formą, vyraujančias temas. Piešiniai buvo siejami su vaiko pasisakymais piešiant, jei tokių buvo.

Vaikų piešiniuose atsispindi per televiziją rodomi karo vaizdai – sugriauti pastatai, su sudužusiais stiklais, nuo karo bėgantys, bejėgiai, išsigandę žmonės, kariaujantys kariai, ugnis, kulkos, bombos, karo lėktuvai, tankai, dronai. Vaikai piešė išsigandusius, liūdus veidus, iškėlusius rankas į viršų žmones. Taip pat vaikų piešiniuose galima pastebėti taikos, palaikymo simbolių – už rankų susikibusius žmones, Ukrainos ir Lietuvos vėliavas, širdis. Vaikų piešiniuose dominuoja ryškios spalvos – mėlyna, žalia, geltona, raudona, taip pat vaikai rinkosi tamsias spalvas – juodą, rudą.

Lyginant vaikų piešinius pagal lytį, tiek berniukų, tiek mergaičių piešiniuose vaizduojami karo veiksmai ir karinė technika – tankai, raketos, šautuvai, kulkos, krintančios bombos ir kariaujantys kariai. Berniukai daugiau piešė oro karinę techniką – lėktuvus, dronus, o mergaitės – sausumos karinius ginklus – tankus, šautuvus. Mergaičių piešiniuose daugiau pastebimos oranžinės, rožinės, violetinės spalvos, o berniukai naudojo daugiau šaltų atspalvių spalvų, tokių kaip mėlyna, juoda ir žalia. Mergaitės dažniau piešė degančius namus, iš jų bėgančius žmones. Be to, mergaičių piešiniuose matyti ir daugiau simbolių, tokių kaip saulė, lietus, debesys ir širdelės. Vaikų piešiniuose dažnai buvo vaizduojamos Ukrainos vėliavos. Išsami vaikų piešinių analizė pateikta 3 priede.

Vaikų pasisakymai piešimo metu:

Piešimo metu savo mintis išsakė 19 vaikų. Vaikų mintys piešimo metu: *Karo metu dangus raudonas; Aš piktas, nes rusų kareiviai griaua namus; Rusija yra „bloga šalis“, todėl žemėlapyje ją nuspalvinu juoda spalva; Nuo karo bėgantys žmonės; Dega namas ir žmonės išeina iš namų; Aš pykstu ir piešiu piktą veidą; Išsigandę žmonės; Nupiešiau lietu, liūdną saulę ir liūdnus žmones; Vienas vaikas piešė karo droną ir pasakojo istorijas apie „Bayraktar“.*

4.3 Ukrainiečių vaikų tėvų duomenys

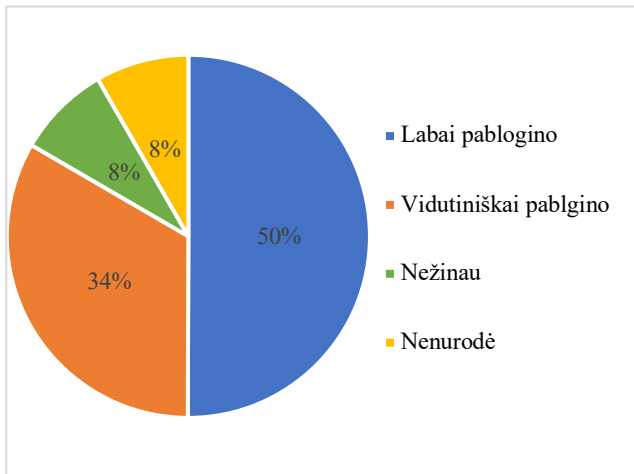
Dve jose ikimokyklinio ugdymo įstaigose apklausta 12 tėvų (10 mamų (83,3%) ir 2 tėčiai (16,7%)). Tėvai atsakinėjo apie 4-7 metų vaikus, vaikų amžiaus vidurkis $4,71 \pm 0,52$ metų, 7 (58,3%) mergaites ir 5 (41,7%) berniukus. Viena mama nesutiko, kad būtų pabendrauta su jos vaiku.

Visi apklausti tėvai į Lietuvą atvyko Rusijai užpuolus Ukrainą. Anketos pildymo metu beveik pusė tėvų (41,7%, n=5) Lietuvoje buvo apsistoję 3 mėnesius (6 lentelė).

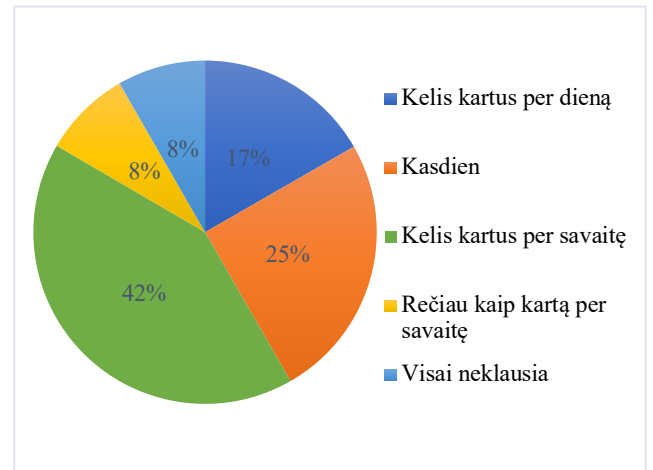
6 lentelė. *Ukrainiečių apsistojimo Lietuvoje trukmė*

Apsistojimo Lietuvoje trukmė	100% (n=12)
1,5 mėnesio	8,3% (n=1)
2 mėnesiai	16,7% (n=2)
3 mėnesiai	41,7% (n=5)
4 mėnesiai	33,3% (n=4)

Beveik visi (83,3%, n=10) apklausti tėvai nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas pablogino emocinę savijautą ir gyvenimą. 50% (n=6) tėvų nurodė, kad karas Ukrainoje labai stipriai pablogino jų emocinę savijautą ir gyvenimą, 33,3% (n=4), kad vidutiniškai, 8,3% (n=1) – nežino, 8,3% (n=1) – nenurodė (5 pav.).

5 pav. Kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė ukrainiečių tėvų emocinę savijautą ir kasdienį

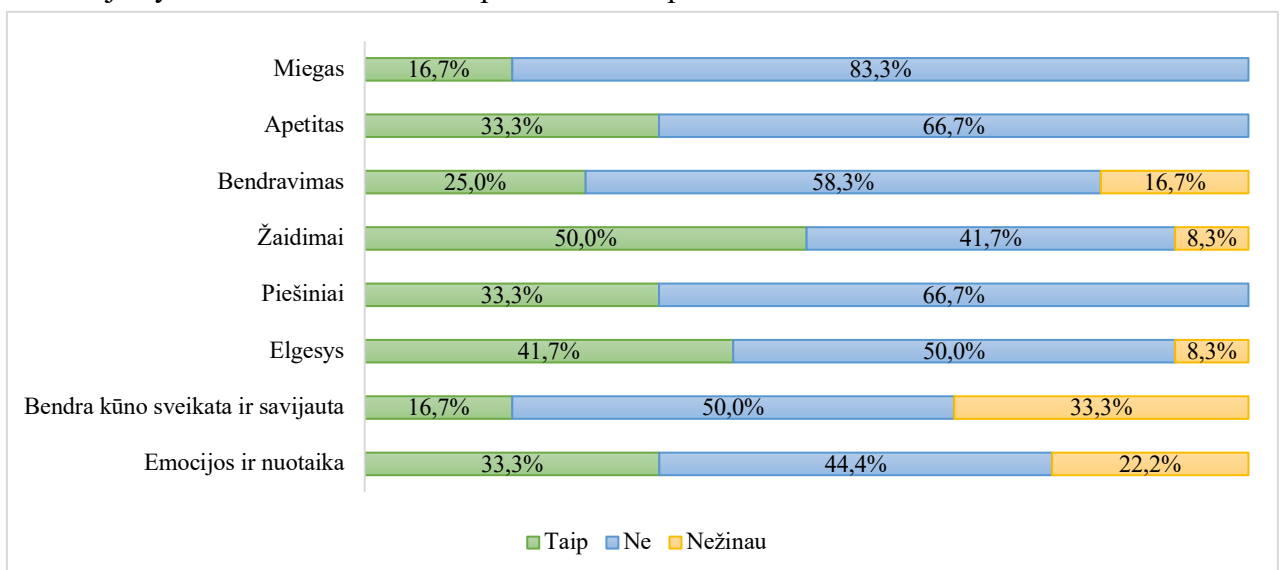

6 pav. Kaip dažnai ukrainiečiai vaikai klausia tėvų apie karą Ukrainoje

10 (83,3%) tėvų atsakė, kad jų vaikas teiraujasi apie karą Ukrainoje. Beveik pusė vaikų (41,7%, n=5) apie karą teiraujasi kelis kartus per savaitę, ketvirtadalis (25,0%, n=3) – kasdien ir tik 1 (8,3%) – rečiau kaip kartą per savaitę. Teiravimosi apie karą dažnis pavaizduotas 6 pav.

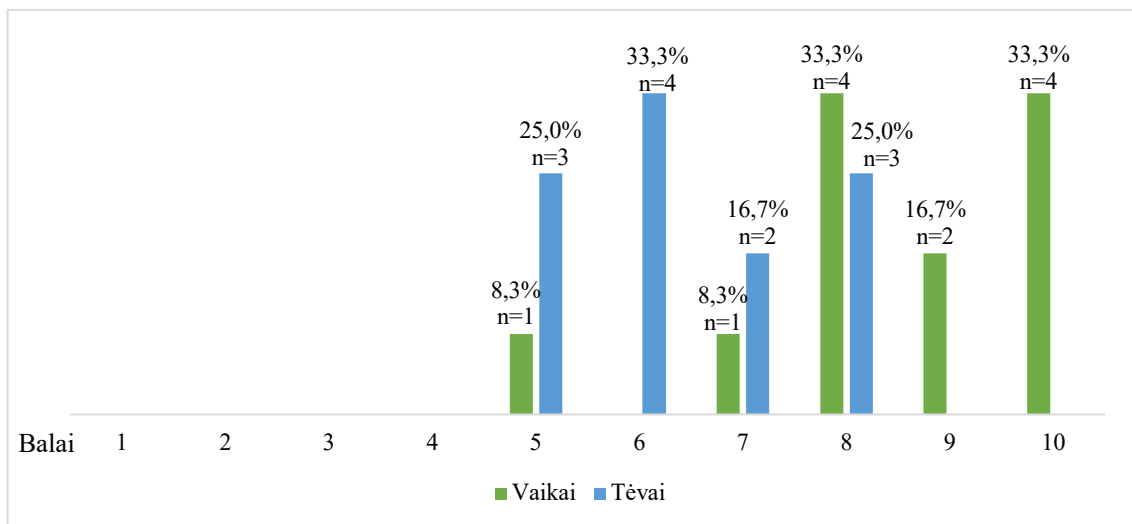
Daugiau nei pusė (58,3%, n=7) tėvų anksčiau (iki 2022 m. vasario 24 d.) su savo vaikais apie karą nėra kalbėję. Trys ketvirtadaliai (75,0%, n=9) tėvų pažymėjo, kad kalbasi su savo vaikais apie karą Ukrainoje, o 25% (n=3) nesikalba. 75% (n=9) tėvų nurodė, kad kalbėti apie karo įvykius su savo vaiku sunkumų nekyla, tačiau trečdaliui tėvų (33,3%, n=4) nėra lengva rasti tinkamų būdų kaip su savo vaikais kalbėti apie karo įvykius. Pagrindines to priežastis nurodė – *man pačiai skaudu kalbėti apie vykstantį karą; kai ko nenoriu sakyti, bijau sakyti, nes nenoriu išgąsdinti, todėl stengiuosi su sūnumi nekalbėti, jam nepasakoti apie karą.*

Pusė tėvų (50%, n=6) pastebėjo, kad prasidėjus karui pakito jų vaiko žaidimai. Taip pat tėvai pastebėjo vaiko elgesio (41,7%, n=5), emocijų ir nuotaikos (33,3%, n=4), apetito (33,3%, n=4) pokyčių bei pakitimų vaiko piešiniuose (33,3%, n=4). Tėvų nuomonė apie jų vaikų įpročių pasikeitimus Ukrainoje vykstančio karo kontekste pavaizduota 7 pav.

7 pav. Ukrainiečių vaikų tėvų nuomonė apie jų vaiko įpročių pasikeitimus Ukrainoje vykstančio karo kontekste

Pasiteiravus, ar jau apsiprato gyventi Lietuvoje, trečdalis tėvų (33,3%, n=4) savo apsipratimą gyventi Lietuvoje vertino 6 balais, o savo vaikų – dažniausiai vertino 8 (33,3%, n=4) ir 10 balų (33,3%, n=4). Daugiau nei pusė tėvų (58,3%, n=7) nurodė, kad adaptuojantis Lietuvoje pagalbos šiuo metu nereikia, o 8,3% (n=1) nurodė, kad yra reikalinga pagalba dėl kalbos. Apsipratimo gyventi Lietuvoje balų pasiskirstymas tarp vaikų ir tėvų vaizduojamas 8 pav.

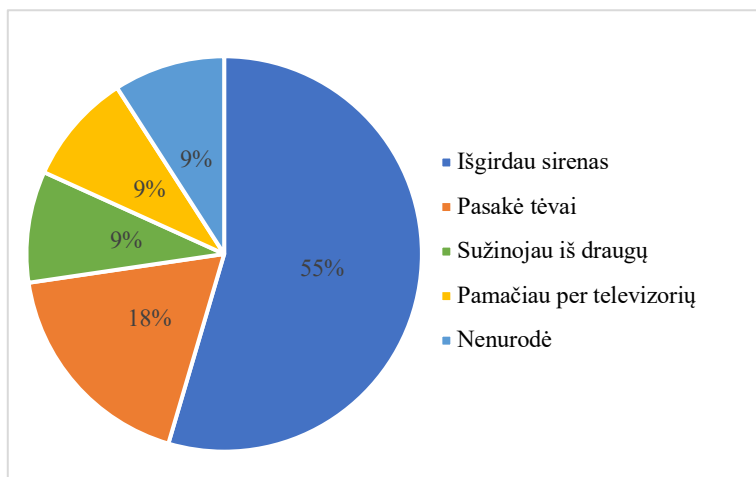

8 pav. *Apsipratimo gyventi Lietuvoje balų pasiskirstymas tarp vaikų ir tėvų (1 balas=visiškai neapsiprato, 10 balų=visiškai apsiprato)*

Tėvai anketos pabaigoje galėjo užrašyti savo mintis, keletas iš jų parašė: *Labai svarbu būti kartu su šeima, nesvarbu – kur. Labai svarbu, kad būtų taika ir kad bet kuriuo metu galėčiau sugrįžti pas savo mylimus žmones. Mes norime, kad kuo greičiau pasibaigtų karas ir norime kuo greičiau grįžti namo.* Keli mažesnių vaikų tėvai minėjo, kad vaikams stengiasi per daug nepasakoti apie karo įvykius, o vieno berniuko (atvykusio iš Donecko srities) mama pasakojo, kad savo vaikui iš viso nepasakojo, kad jų šalyje vyksta karas, o slėptis rūsiose ir išvažiuoti reikia dėl to, nes neva jų mieste vyksta pertvarkymas.

4.4 Ikimokyklinio amžiaus ukrainiečių vaikų interviu duomenys

Pusiau struktūruoto interviu būdu pabendrauta su 11 vaikų, 6 (54,5%) mergaitėmis ir 5 (45,5%) berniukais. Pusė apklaustų vaikų (54,4%, n=6) nurodė, kad apie karą sužinojo, kai išgirdo įjungtas sirenas, 18,1% (n=2) pasakė tėvai, 9,1% (n=1) sužinojo iš draugų, 9,1% (n=1) pamatė per televizorių, o 9,1% (n=1) nenurodė (9 pav.). Paklausti, ką prisimena apie karo pradžią, vaikai nurodė: *Aš išsigandau; Aš mačiau tankus; Sprogmenis ir sirenas; Lėktuvus ir sirenas.*

9 pav. *Kaip sužinojai, kad Ukrainoje prasidėjo karas?*

Interviu metu vaikai nurodė, kad į Lietuvą atvyko prasidėjus karui ir čia gyvena 2 mėnesius (n=4, 36,3%), 3 (n=4, 36,3%) ar 4 (n=3, 27,3%) mėnesius. Vaikai nurodė, kad Lietuvoje jie gyvena *kartu su mama; kartu su mama ir sese; kartu su mama ir keliais artimaisiais; kartu su mama ir pusseserėmis; kartu su mama ir močiute; kartu su mama ir tėčiu*. Daugiau nei pusė vaikų (54,5%, n=6) teigė, kad apsiprato gyventi Lietuvoje. Tik vienas vaikas (9,1%) minėjo, kad dar yra neapsipratęs. Keli vaikai į klausimą ar jau apsiprato Lietuvoje neatsakė. Beveik visi vaikai (81,8%) minėjo, kad ilgisi savo namų Ukrainoje. Du vaikai į klausimą, ar tavo tėtis (ar kiti giminaičiai, seneliai) liko Ukrainoje neatsakė, o visi 9 (100%) atsakiusieji nurodė, kad yra likusiųjų ir palaiko ryšius bei bendrauja su jais. Pasiteiravus, ar su Ukrainoje likusiais artimaisiais kalbasi apie karą dauguma (n=6, 66,6%) atsakė, kad nekalba. Vienas vaikas nurodė, kad su artimaisiais kalbėjo apie Mariupolį.

Beveik pusė vaikų (n=5, 45,5%) teigė, kad su savo tėvais kalba apie karo įvykius Ukrainoje. Trečdalis vaikų (27,3%, n=3) minėjo, kad tėvai jiems pasakoja apie karą. Kaip vaikais kalbasi su tėvais ar artimaisiais pavaizduota 7 lentelėje. Paklausus vaikų kaip jie mano, kas yra karas, jie nurodė: *Karas yra labai blogas dalykas, šauda; Karas – kai šauda ir žudo; Karas – šaudymas; Karas – tankai, BTR; Karas – tankai; Kariniai veiksmai, bombos, šaudymai; Aš išsigandau; Nežinau*. Vyresnių vaikų atsakymai buvo išsamesni. Jie daugiau prisiminė ir plačiau papasakojo apie karo įvykius ir bandymus adaptuotis, prisitaikyti prie gyvenimo čia, Lietuvoje. Vyresni vaikai minėjo pastebiantys, kad ir jų tėvai yra sunerimę, naktimis verkia, tarpusavyje diskutuoja apie karą. Tuo tarpu mažesniems vaikams (keturmečiams) pokalbio metu sunkiau sekėsi sukonzentruoti dėmesį, atsakyti į klausimus, jie blaškėsi. Buvo galima justti, kad jie nelabai supranta, kas vyksta jų šalyje, karo ir apskritai kraustymosi situacijos. Berniukai paklausti, kas yra karas, dažniau minėjo karinę techniką, o mergaitės – tai kad šauda, žudo. Visi vaikai (n=8, 100%) atsakė į klausimą ar lengva užmigti naktį, nurodė, kad sunkumų nekyla. Vienas vaikas minėjo, kad yra sapnavęs karą. Keli vaikai į klausimą ar jaučiasi saugūs,

apsaugoti nuo karo neatsakė, o visi atsakiusieji (n=8, 100%) nurodė, kad jaučiasi saugūs. Taip pat 7 iš jų teigė, kad jaučiasi saugūs būdami Lietuvoje, tik vienas vaikas nesijaučia saugus.

7 lentelė. *Kaip vaikai kalbasi su tėvais ar artimaisiais apie karą*

Klausimai	Taip	Ne	Nežinau	Neatsakė
Ar kalbatės su tėvais apie karą Ukrainoje? (n=11)	45,5% (n=5)	18,2% (n=2)	18,2% (n=2)	18,2% (n=2)
Ar esate su tėvais/seneliais kalbėję apie kitus karus? (n=11)	45,5% (n=5)	18,2% (n=2)	0	36,4% (n=4)
Ar tėvai tau pasakoja apie karą? (n=11)	27,3% (n=3)	27,3% (n=3)	0	45,5% (n=5)
Ar darželyje kalbate apie karą Ukrainoje? (n=11)	18,2% (n=2)	36,4% (n=4)	0	45,5% (n=5)

Vaikų savijautai įvertinti naudoti emocijų paveikslukai (iš viršaus į apačią: labai linksmas, linksmas, liūdnas, išsigandęs, pasimetęs, labai liūdnas, piktas). Ukrainiečių vaikų savijautos įvertinimas pateiktas 4 priede.

4.5 Ukrainiečių vaikų piešinių analizė

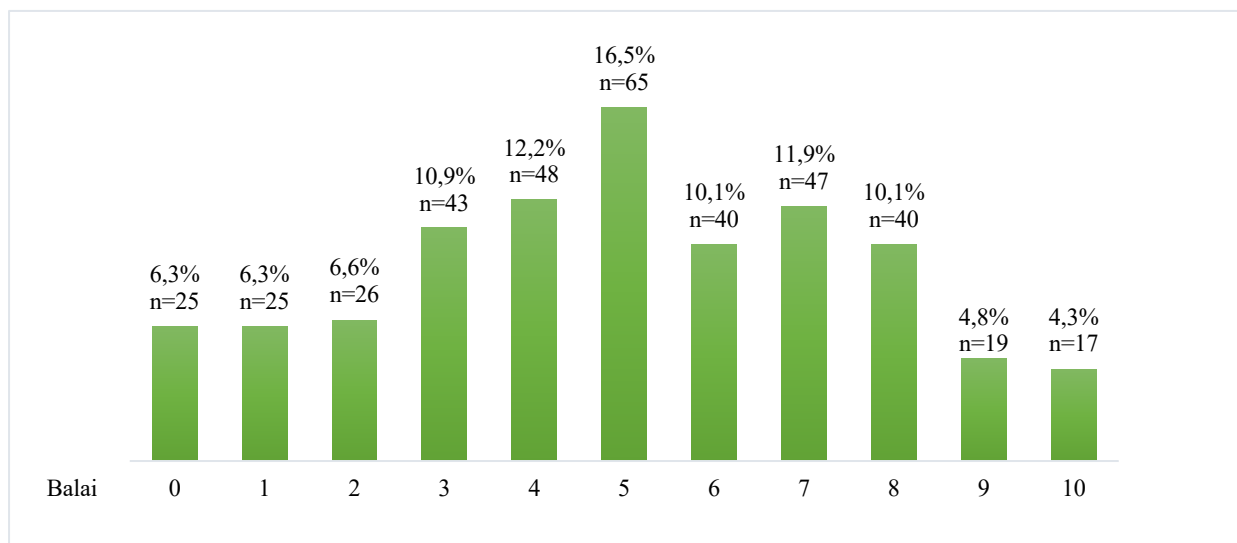
Nagrinėtas kiekvieno vaiko piešinys, atkreipiant dėmesį į lapo erdvės užpildymą, spalvų pasirinkimą, vaizduojamus simbolius pagal turinį, formą, vyraujančias temas. Piešiniai buvo siejami su vaiko pasisakymais, jei tokių buvo. Ukrainiečių vaikų piešiniai pateikti 5 priede.

Vaikai piešė chaotiškus, neapibrėžtų kontūrų, neišbaigtus piešinius. Piešiniuose vyravo krintančios bombos, karinė technika, griaujami namai, aktyvūs kariai, išsigandę veidai, širdys. Vaikai karo tema piešė noriai, tačiau trumpai, piešimo metu blaškėsi. Berniukai piešiniuose dažniau vaizdavo tankus, raketas, kareivius. Mergaičių piešiniuose buvo vaizduojama daugiau simbolių – pažeistos širdys, saulė, lietus. Tiek mergaitės, tiek berniukai piešė krintančias bombas, išsigandusius veidus. Vaikų piešiniuose dominavo ryškios spalvos – žalia, raudona, mėlyna. Viena mergaitė piešdama pasakojo, kad piešia lietų ir krintančias bombas. Išsami vaikų piešinių analizė pateikta 6 priede.

4.6 Paauglių duomenys

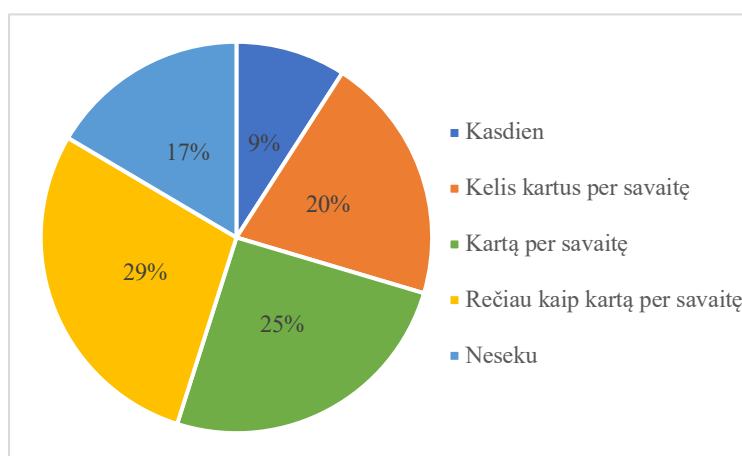
Tyrimė dalyvavo 395 16-19 metų amžiaus paaugliai, amžiaus vidurkis 17,01±0,97, iš 6 Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir Tauragės gimnazijų. 261 (66,1%) merginos, 128 (32,4%) vaikinai ir 6 (1,5%) pažymėjo kita.

Atlikta apklausa parodė, kad paaugliai karo įvykiais Ukrainoje domisi vidutiniškai. Dauguma paauglių (16,5%, n=65) savo domėjimąsi karo įvykiais įvertino 5 balais. Paauglių domėjimosi karo įvykiais Ukrainoje balų pasiskirstymas pateiktas 10 pav.

10 pav. *Kiek daug domiesi karo įvykiais Ukrainoje? (0 balų=visiškai nesidomi, 10 balų=labai domisi)*

Paklausus, kaip dažnai seka naujienas žiniasklaidoje ar socialiniuose tinkluose apie karo įvykius Ukrainoje, beveik trečdalis (28,6%, n=113) nurodė, kad rečiau kaip kartą per savaitę, ketvirtadalis (25,3%, n=100) – kartą per savaitę, 20,5%, (n=81) kelis kartus per savaitę, 16,5% (n=65), kad neseka naujienų ir tik nedidelė dalis (9,1%, n=36), kad seka kasdien. Paauglių domėjimosi karo įvykiais žiniasklaidoje ar kituose socialiniuose tinkluose dažnis pavaizduotas 11 pav.

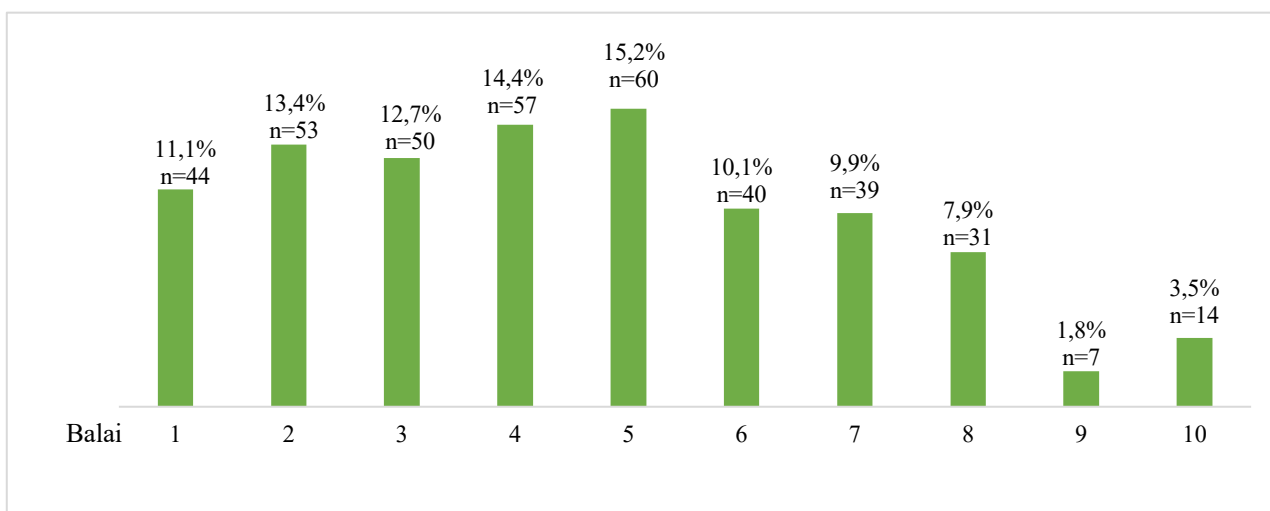
11 pav. *Kaip dažnai seki naujienas žiniasklaidoje ar socialiniuose tinkluose apie karo įvykius Ukrainoje?*

Paauglių pasiteiravus, ar kalbasi apie karo įvykius Ukrainoje su savo aplinkos žmonėmis daugiausia (n=278, 70,4%) atsakė, kad kalbasi su tėvais ir su draugais (n=229, 58,0%). (Žiūrėti 8 lentelę).

8 lentelė. *Kaip paaugliai kalba apie Ukrainoje vykstančio karo įvykius su savo artimos aplinkos žmonėmis*

Ar kalbėsi apie karo įvykius Ukrainoje su šiais savo aplinkos žmonėmis?		
	Taip	Ne
Su draugais	58,0% (n=229)	42,0% (n=166)
Su tėvais	70,4% (n=278)	29,6% (n=117)
Su kitais giminaičiais	42,8% (n=169)	57,2% (n=226)
Su mokytojais	35,4% (n=140)	64,6% (n=255)

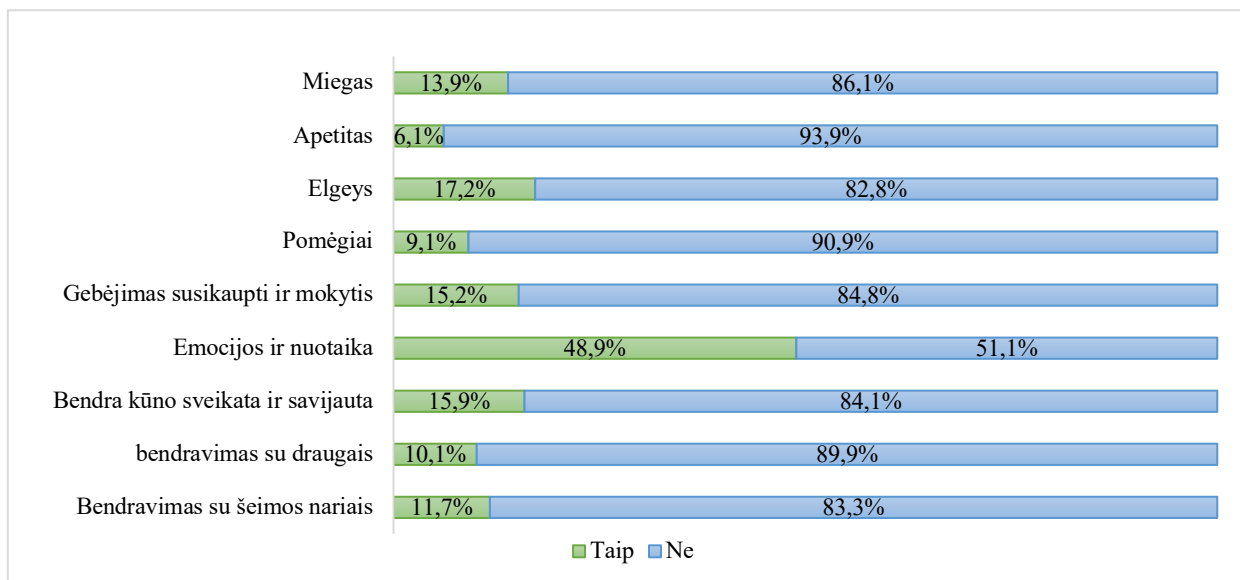
Dauguma tyrime dalyvavusių paauglių nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas jų emocinę savijautą ir kasdienį gyvenimą paveikė vidutiniškai. Poveikio emocinei savijautai ir kasdieniam gyvenimui balų pasiskirstymas pavaizduotas 12 pav.

12 pav. *Kaip karas Ukrainoje paveikė paauglių emocinę savijautą ir kasdienį gyvenimą (1 balas=visiškai nepaveikė, 10 balų=labai stipriai paveikė)*

Tyrime dalyvavę paaugliai nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas ne itin paveikė jų bendravimą, kasdienes veiklas, apetitą ir miegą. Maždaug pusė paauglių (n=193, 48,9%) pastebėjo, kad Ukrainoje vykstantis karas paveikė jų emocijas ir nuotaiką, beveik penktadalis (17,2%, n=68) – elgesį, o 15,9% (n=63) bendrą kūno sveikatą ir savijautą. Paauglių nuomonė ar Ukrainoje vykstantis karas paveikė tam tikrus jų įpročius vaizduojama 13 pav.

Lyginant Ukrainoje vykstančio karo poveikį merginoms ir vaikinams, pastebėta, kad merginos statistškai reikšmingai labiau pastebėjo, kad vykstantis karas paveikė bendrą kūno sveikatą ir savijautą (n=51, 19,5%), ($p=0,001$), emocijas ir nuotaiką (n=139, 51,5%), ($p=0,008$), apetitą (n=22, 8,4%), ($p=0,002$) bei miegą (n=47, 18,0%), ($p=0,0008$). (Žiūrėti 9 lentelę).

13 pav. Paauglių nuomonė ar Ukrainoje vykstantis karas paveikė šiuos jų įpročius

9 lentelė. Palyginimas tarp merginų ir vaikinų kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė šiuos jų įpročius

	Bendravimas su šeimos nariais		Bendravimas su draugais		Bendra kūno sveikata ir savijauta	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Merginos (n=261)	11,5% (n=30)	88,5% (n=231)	9,2% (n=24)	89,1% (n=237)	19,5% (n=51)	80,5% (n=210)
Vaikinai (n=128)	11,7% (n=15)	88,3% (n=113)	10,9% (n=14)	90,8% (n=114)	7,0% (n=9)	93,0% (n=119)
	$p=0,948$		$p=0,587$		$p=0,001$	
	Emocijos ir nuotaika		Gebėjimas susikaupti ir mokytis		Pomėgiai	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Merginos (n=261)	53,3% (n=139)	46,7% (n=122)	17,6% (n=46)	82,4% (n=215)	8,8% (n=23)	91,2% (n=238)
Vaikinai (n=128)	39,1% (n=50)	60,9% (n=78)	10,2% (n=13)	89,8% (n=115)	9,4% (n=12)	90,6% (n=116)
	$p=0,008$		$p=0,054$		$p=0,855$	
	Elgesys		Apetitas		Miegas	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Merginos (n=261)	18,0% (n=47)	82,0% (n=214)	8,4% (n=22)	91,6% (n=239)	18,0% (n=47)	82,0% (n=214)
Vaikinai (n=128)	14,8% (n=19)	85,2% (n=109)	0,8% (n=1)	99,2% (n=127)	5,5% (n=7)	94,5% (n=121)
	$p=0,435$		$p=0,002$		$p=0,0008$	

Paaugliai, kurie nurodė, kad su savo tėvais kalba apie Ukrainoje vykstančio karo įvykius, pastebėjo, kad vykstantis karas paveikė jų bendrą kūno sveikatą ir savijautą ($n=53$, 19,1%), ($p=0,009$) bei emocijas ir nuotaiką ($n=154$, 55,4%), ($p=0,00006$) lyginant, su tais, kurie nurodė, kad nekalba. Ir šie pokyčiai buvo statistiškai reikšmingi. (Žiūrėti 10 lentelę).

10 lentelė. Kaip Ukrainoje vykstantis karas paveikė paauglių, kurie kalba ir kurie nekalba su tėvais apie karą, šiuos įpročius

	Bendravimas su šeimos nariais		Bendravimas su draugais		Bendra kūno sveikata ir savijauta	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Kalba su tėvais apie karą (n=278)	12,9% (n=36)	87,1% (n=242)	11,9% (n=33)	88,1% (n=245)	19,1% (n=53)	80,9% (n=225)
Nekalba su tėvais apie karą (n=117)	8,5% (n=10)	91,5% (n=107)	6,0% (n=7)	94,0% (n=110)	8,5% (n=10)	91,5% (n=107)
	$p=0,213$		$p=0,077$		$p=0,009$	
	Emocijos ir nuotaika		Gebėjimas susikaupti ir mokytis		Pomėgiai	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Kalba su tėvais apie karą (n=278)	55,4% (n=154)	44,6% (n=124)	15,8% (n=44)	84,2% (n=234)	9,4% (n=26)	90,6% (n=252)
Nekalba su tėvais apie karą (n=117)	33,3% (n=39)	66,7% (n=78)	13,7% (n=16)	86,3% (n=101)	8,5% (n=10)	91,5% (n=107)
	$p=0,00006$		$p=0,586$		$p=0,799$	
	Elgesys		Apetitas		Miegas	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Kalba su tėvais apie karą (n=278)	18,3% (n=51)	81,5% (n=227)	7,2% (n=20)	92,8% (n=258)	15,8% (n=44)	84,2% (n=234)
Nekalba su tėvais apie karą (n=117)	14,5% (n=17)	85,5% (n=100)	3,4% (n=4)	96,6% (n=113)	9,4% (n=11)	90,6% (n=106)
	$p=0,359$		$p=0,152$		$p=0,092$	

57,0% paauglių atsakė, kad prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams savanoriaudami, dalyvaudami labdaringoje veikloje. Kiek daugiau nei pusė (51,4%) apklausą pildžiusių paauglių pažymėjo, kad jiems teko bendrauti su dėl karo Ukrainoje į Lietuvą pasitraukusiais ukrainiečiais. Tačiau tik penktadalis (20,2%) palaiko pastovius ryšius ir bendravimą su jais. Plačiau 11 lentelėje.

11 lentelė. Paauglių atsakymai apie bendravimą su ukrainiečiais

Klausimai	Taip	Ne
Ar tau teko kaip nors prisidėti prie pagalbos ukrainiečiams (savanoriavimas, dalyvavimas labdaringoje veikloje ir kt.)	57,0%, n=225	43,0%, n=170
Ar tau teko bendrauti su dėl karo Ukrainoje į Lietuvą pasitraukusiais Ukrainiečiais?	51,4%, n=203	48,6%, n=192
Ar palaikai pastovius ryšius ir bendravimą su Lietuvoje gyvenančiais dėl karo į Lietuvą pasitraukusiais Ukrainiečiais?	20,2%, n=80	79,8%, n=315

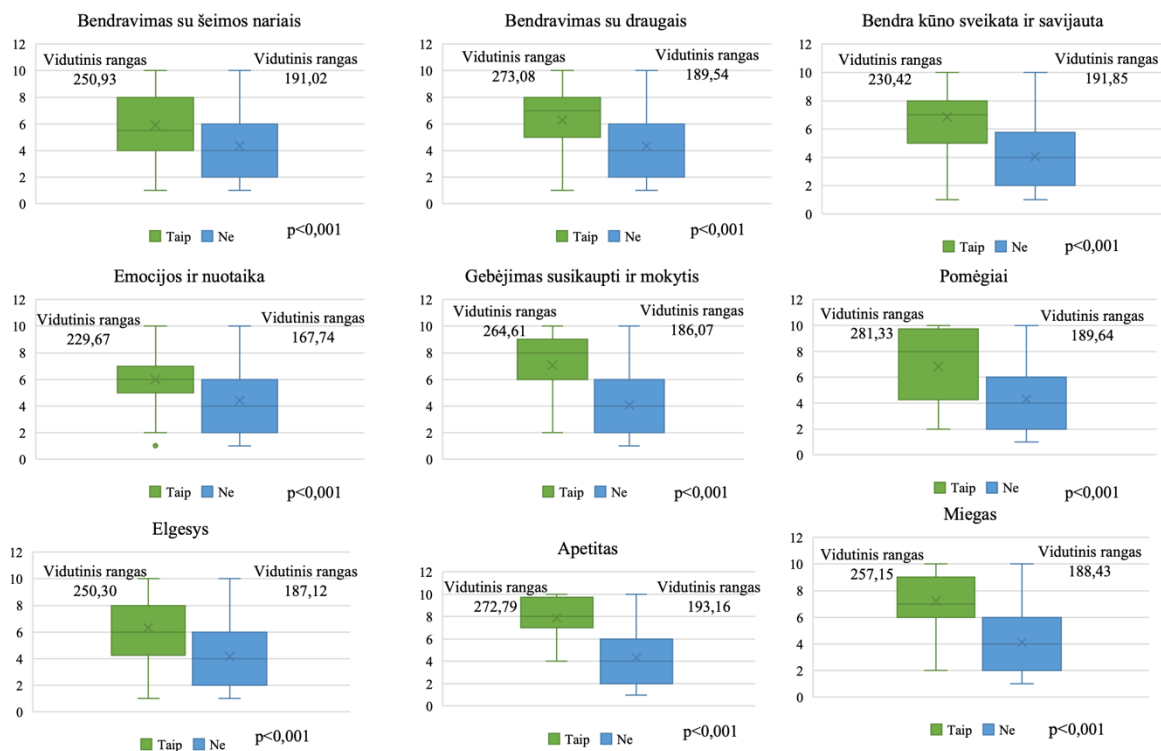
Buvo pastebėta, kad paaugliai, kurie prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams, statistiškai reikšmingai labiau pastebėjo, kad vykstantis karas paveikė jų bendravimą su šeimos nariais (n=33, 14,7%), ($p=0,031$), emocijas ir nuotaiką (n=126, 56,0%), ($p=0,001$), lyginant su tais, kurie neprisidėjo. (Žiūrėti 12 lentelę).

12 lentelė. Palyginimas tarp paauglių, prisidėjusių ir neprisidėjusių prie pagalbos ukrainiečiams, apie jų pročių pakitimus Ukrainoje vykstančio karo kontekste

	Bendravimas su šeimos nariais		Bendravimas su draugais		Bendra kūno sveikata ir savijauta	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams (n=225)	14,7% (n=33)	85,3% (n=192)	11,1% (n=25)	88,9% (n=200)	18,2% (n=41)	81,8% (n=184)
Neprisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams (n=170)	7,6% (n=3)	92,4% (n=157)	8,8% (n=15)	91,2% (n=155)	12,9% (n=22)	87,1% (n=148)
	$p=0,031$		$p=0,456$		$p=0,156$	
	Emocijos ir nuotaika		Gebėjimas susikaupti ir mokytis		Pomėgiai	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams (n=225)	56,0% (n=126)	44,0% (n=99)	18,2% (n=41)	81,8% (n=184)	10,7% (n=24)	89,3% (n=201)
Neprisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams (n=170)	39,4% (n=67)	60,6% (n=103)	11,2% (n=19)	88,8% (n=151)	7,1% (n=12)	92,9% (n=158)

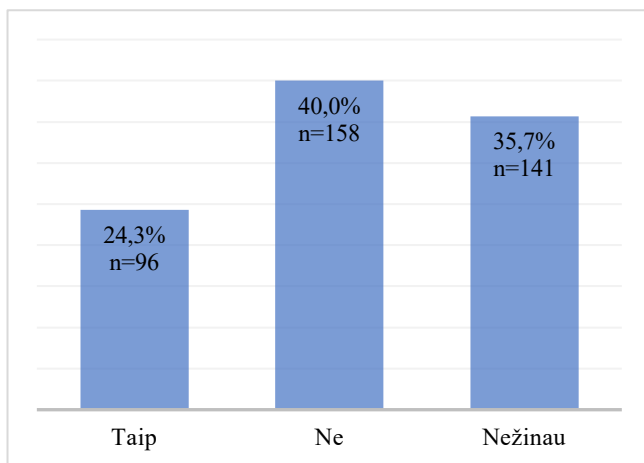
	$p=0,001$		$p=0,053$		$p=0,217$	
	Elgesys		Apetitas		Miegas	
	Taip	Ne	Taip	Ne	Taip	Ne
Prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams (n=225)	20,4% (n=22)	79,6% (n=179)	7,1% (n=16)	92,9% (n=209)	15,1% (n=34)	84,9% (n=191)
Neprisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams (n=170)	12,9% (n=22)	87,1% (n=148)	4,7% (n=8)	95,3% (n=162)	12,4% (n=21)	87,6% (n=149)
	$p=0,051$		$p=0,322$		$p=0,433$	

Taip pat tie paaugliai, kurie nurodė, kad vykstantis karas paveikė jų bendravimą su šeimos nariais, draugais, bendrą kūno sveikatą ir savijautą, emocijas ir nuotaiką, gebėjimą susikaupti ir mokytis, pomėgius, elgesį, apetitą, miegą, Likerto skalėje žymėjo didesnius balus apie domėjimąsi karo įvykiais Ukrainoje. Šie rezultatai buvo statistiškai reikšmingi ($p<0,01$). Ryšys tarp paauglių domėjimosi karo įvykiais balų Likerto skalėje ir įpročių pakitimo vaizduojamas 14 pav.

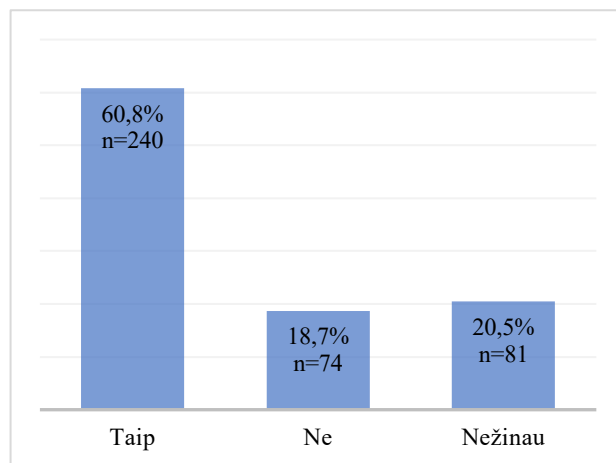

14 pav. Ryšys tarp paauglių domėjimosi karo įvykiais balų Likerto skalėje ir įpročių pakitimo

240 (60,8%) paauglių jaučia baimę, kad karas gali prasidėti ir Lietuvoje ir 158 (40,0%) nesijaučia apsaugoti nuo karo. Kiek paauglių jaučiasi saugūs ir ar jaučia baimę, kad karas gali prasidėti ir Lietuvoje vaizduojama 15 pav. ir 16 pav.

15 pav. Ar jautiesi saugus (-i), apsaugotas (-a) nuo karo?

16 pav. Ar jauti baimę, kad karas gali prasidėti ir Lietuvoje?

Anketos pabaigoje paaugliai galėjo parašyti savo mintis, kas jiems atrodo svarbu, galvojant apie Ukrainoje vykstančio karo situaciją, dalis jų parašė: *Laukiu, kai pasibaigus karui bus galima aplankyti Ukrainą, manau, kad visus šiuos metus labiau pažinome Ukrainos kultūrą; Karas Ukrainoje vienaip ar kitaip paveikė kiekvieno iš mūsų gyvenimus; Vienintelis pokytis įvykęs mano mąstyme, tai didesnė neapykanta Rusijai ir Putinui; Man asmeniškai svarbu, kad situacija neblogėtų, nes kuo blogiau, tuo kyla didesnė grėsmė kaimyninėms, o tuo pačiu ir mūsų valstybei; Labai tikiuosi, kad karas greitai baigsis, linkiu ukrainos žmonėms stiprybės, net negaliu įsivaizduoti, ką jie turi iškęsti; Mano nuomone, jeigu nugalės Rusija Ukrainą, karas prasidės visur Europoje, o ypač Lietuvoje (dėl to, kad arti Rusijos ir dar dėl istorijos), o jei pralaimės Rusija gali įvykti dar "įdomesnių" dalykų :'); Nesustoti palaikyti Ukrainos. Slava Ukraini; Karas – blogai; Tai yra svarbu, nes kitataučiai žmonės taip pat yra svarbūs; Karas žiaurus ir beprasmiškas. Visados pasiglemžia daug gyvybių dėl bėgėjų tikslų; Turėtų būti griežčiau atsižvelgta į tuos žmones, kurie palaiko Rusiją ir visa tai demonstruoja viešumoje, pvz: sako kad Lietuvoje nėra demokratijos, žodžio laisvės ir kad Lietuvos valstybė bando su jais susidoroti, nes jei Rusijai pavyktų nugalėti Ukrainą Rusija galėtų naudoti tą patį pretekstą, kad jie gelbėja žmones; „Užkniso“, tegul baigiasi; Manau, švietimo įstaigose reiktų skirti didesnę dėmesį fiziniam lavinimui. Tai labai praverstų karo atveju; Visi turėtume užjausti Ukrainiečius; Išlikti stipriems, tikėtis, kad karas neišplis kitur, ir kad Ukraina laimės; Stengiuosi labai nesigilinti, kas vyksta Ukrainoje, nes taip sau keliu stresą, nes mano brolis galimai eis į kariuomenę, tai jeigu pas mus persikels karas aš tiesiog numirsiu; Prasidėjus karui Ukrainoje, atsirado didesnė meilė Lietuvai ir jos kultūrai, patriotizmo jausmas; Atsirado didelis pyktis ant lietuvių rusakalbių, nemokančių lietuvių kalbos. Manau, lietuviai rusakalbiai turėtų, arba išmokti lietuvių kalbą ir baigti kalbėti rusiškai, arba išvykti ten, kur jie būtų labiau pageidaujami; Baisu; Ramybės suteikia Lietuvos narystė NATO, tačiau vis tiek neramu; Jei situacijos negali pakeisti, pakeisk savo reakciją; Manau, kad matant kasdien už savo laisvę kovojančią Ukrainą galime*

suprasti laisvos tėvynės svarbą; Manau, daugiau žmonių turi baigti apsimetinėti, jog karas nevyksta ir kad nėra realios grėsmės. Atsibodo matyti ir girdėti visokias replikas, kaip „Ai, vėl apie tą karą kalbi...“, „Gal galim apie tai nekalbėti?“ Ne... Negaliu apie tai nekalbėti, nes svarbu šviesti visuomenę, bet ką geriausiai supratau vykstant karui, kad kai kurie žmonės niekada iki galo nesupras ir nesidomės niekuo susijusiu su Ukraina, kol ant jų pačių galvos nukris bomba (tiesiogine prasme); Laikas pradėti galvoti ir apie Lietuvą o ne vien svetimą šalį; Kad Ukraina laimėtų ir taptų Nato nare; Bijau karo Lietuvoje; Yra kaip yra, internete daug straipsnių, kurie kuriami tam, kad keltų paniką, tai geriausia jų neskaityti, esame NATO, tai ir turėtume išlikti ramūs; Pradėtas karas suaustrino rusofobiją, pažadino patriotiškumo jausmą; Svarbiausia negalvoti, kad viskas yra labai blogai ir mokėti atskirti Rusijos propagandą nuo tiesos Ukrainos kare; Visa Rusija turi atsakyti už šį žiaurų beprecedentį išpuolį ir būti nubausta, tokie veiksmai sužadino priešišumą visai tai šaliai ir jos "kariams"; Manau, svarbu nepamiršti, kad tokie įvykiai vyksta, tačiau nematau prasmės stresuoti ir paaukoti savo asmeninės laimės ir sveikatos per daug besidomint apie tokius traumuojančius įvykius (dėl to gali išsivystyti nemiga, panikos atakot ir t.t.) ir stengiuosi per daug nesigilinti ir gyventi savo gyvenimą toliau; Iš pradžių, tikrai šokiravo, šeimoje labai daug apie tai kalbėdavome, buvo daug baimės, dėl visų Ukrainos žmonių, ir kad ateis į Lietuvą, bet laikui bėgant, pradėjau mažiau domėtis; Norėčiau, jog apie tai būtų kalbama daugiau, savanoriauju 3 fonduose kasdien, ir matant žmonių "nuovargį" nuo karo dar labiau veikia mano emocinę sveikatą, nes nuo karo pavargt mes neturim teisės; Dėl amžiaus ir karo, noras eiti į šauktinius/kariuomenę savo noru labai krito, nes bijau mirti kare; Vakarų parama Ukrainai, noras prisidėti prie šalies gynybos ekstremaliu atveju (nacionalizmas); Ukrainos karas ir patys Ukrainos piliečiai neturėtų būti svarbesni negu Lietuvos problemos, gyvenimo kokybė, finansavimai t.t. ukrainiečiai pradeda norėti tarsi užuojautos/ lyg jie gali daryti ką nori, kadangi yra „mažuma“, jie dažnai manipuliuoja ir elgiasi nemaloniai (bent jau kiek teko patirti iš bendravimo); Man malonu žinoti, kai lietuviai padeda ukrainiečiams; Nuo to laiko, kai prasidėjo karas, vis mąstau, kas būtų jeigu būtų ir tai dažnai man kelia nerimą; Baimė, kad užpuls Lietuvą yra, bet tokio įvykio pasekmės pasauliniu mastu mane gąsdina labiau; Norėčiau paminėti tik tai, jog manau, kad žmonės Lietuvoje į karą neatsižvelgia taip rimtai, kaip turėtų. Šis karas vyksta taip netoli nuo mūsų, kad bet kurią dieną ar naktį viskas gali persikelti pas mus į šalį; Reikėtų daugiau pamokų apie tai, kaip apsisaugoti, kokius daiktus susidėti į atsargines kuprines, kaip dėl to nesijaudinti ir padėti kitiems, kurie to labai bijo; Nėra pakankamai informacijos dėl tokio įvykio, todėl, jeigu prasidėtų karas, Lietuvoje, kiltų dar didesnis išgąstis, stresas ir nerimas.

5. REZULTATŲ APTARIMAS

Ukrainoje vykstantis karas ir Rusijos vykdomi žiaurumai paveikė milijonus ukrainiečių ir juos palaikančių žmonių visame pasaulyje. Atliktas tyrimas atskleidė, kad šis karas paveikė ir Lietuvoje

gyvenančių vaikų ir paauglių emocinę savijautą ir kasdienį gyvenimą. Šio tyrimo rezultatai rodo, kad ramiais laikais tėvai nėra linkę su savo mažais vaikais kalbėti apie karą, tačiau karo įvykiams tiesiogiai ar netiesiogiai palietus kasdienybę, vaikams kyla daugybė klausimų. Daugiau nei pusė (58,7%) tyrime dalyvavusių lietuvių tėvų ir net 83,3% ukrainiečių tėvų nurodė, kad prasidėjus karui Ukrainoje, jų vaikai ėmė teirautis apie šį karą. Ukrainiečiai vaikai karo įvykiais domėjosi labiau. Dauguma tėvų (84,5%) nurodė, kad kalbėtis su savo ikimokyklinio amžiaus vaikais apie karą sunkumų nekyla, tačiau daugiau nei trečdaliui tėvų nėra lengva rasti tinkamų būdų kaip kalbėtis su savo vaikais šia tema. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad tėvai, kurie su savo vaiku kalba apie karą Ukrainoje, prasidėjus karui, statistiškai reikšmingai dažniau pastebėjo savo vaiko emocijų ir nuotaikos pokyčių ($p=0,044$).

Kiek ir kaip vaikai maži vaikai supranta apie karą, kaip jiems pagal amžiaus ypatumus tinkamai paaiškinti karo situaciją rekomendacijų ir mokslinių duomenų yra mažai. Suprasdami, kaip vaikai supranta karą, suaugusieji gali padėti jiems susidoroti su neigiamais jausmais (35). Tyrimai rodo, kad net vaikai, kurie nėra tiesiogiai paveikti politinio smurto, dažnai žino apie pasaulyje vykstančius karinius konfliktus ir praneša apie baimę, nerimą, liūdesį, pyktį ir sumišimą reaguodami į tokius įvykius (36). Tai atsispindi ir šiame tyrime. Visi kalbinti 4-7 metų amžiaus vaikai žinojo apie Ukrainoje vykstantį karą. Interviu metu išsakytose vaikų mintyse atsispindėjo liūdesys (*Man liūdna, kad vyksta karas, šaudo; Gaila žmonių; Liūdna, nes miršta žmonės; Liūdna, nes šaudo žmones ir atima maistą*), baimė (*Bijau, kad Rusija gali laimėti; Baisu, kad Ukrainoje nesibaigs karas, kad laimės „blogiečiai“ ir po to bus karas Lietuvoje; Baisu, nes žmonės miršta, bėga kraujas*), sumišimas (*Esu išsigandęs, nes vyksta karas, bijau žūti, miegu pasislėpęs po antklode*), pyktis (*Pykstu, kad Rusija užpuolė Ukrainą; Liūdna ir pikta, nes miršta žmonės*).

Visgi ikimokyklinio amžiaus vaikams savo mintis ir jausmus lengviau išreikšti žaidžiant ar piešiant, todėl siekiant suprasti jų vidinius išgyvenimus ir emocinę savijautą pasitelkiami piešiniai (37,38). Beveik penktadalis (17,2%) anketą pildžiusių tėvų pastebėjo, kad prasidėjus karui Ukrainoje pakito vaiko žaidimai, o 15,5% pastebėjo pokyčių savo vaikų piešiniuose. Pakitusius savo vaiko žaidimus vykstančio karo fone pastebėjo ir pusė (50%) tyrime dalyvavusių ukrainiečių tėvų. Be to, trečdalis (33,3%) jų pranešė, kad vykstant karui pakito vaiko piešiniai, apetitas, emocijos ir nuotaika, o 41,7% nurodė, kad pastebėjo vaiko elgesio pokyčių. Lyginant lietuvių ir ukrainiečių vaikų piešinius, ukrainiečių piešiniuose galima pastebėti chaotiškas, neišbaigtas, nerangias linijas, neužpildytą lapo erdvę, pačio piešinio neišbaigtumą. Visa tai atspindi vaikų išgyvenamą nerimą. Be to, lietuviai vaikai piešiniuose naudojo daugiau spalvų, piešiniai buvo ryškesni, spalvingesni. Ukrainiečių vaikų piešiniuose atsispindi vaikų išgyvenimai, jausmai ir simboliai, kaip pavyzdžiui, lietus ir krintančios bombos, prie apgriuvusio namo stovintis kareivis, širdelės bei karinė technika ir ginklai. Tuo tarpu, lietuvių piešiniuose atsispindi per televiziją ir žiniasklaidoje rodomi vaizdai – sugriauti, sudužusiais

stiklais pastatai, išsigandę, bejėgiai žmonės, kariaujantys kariai, tankai, kariniai lėktuvai. Poplavska A. ir Bocharova O. taip pat analizavo ukrainiečių vaikų, patyrusių karo žiaurumų, piešinius ir pastebėjo, kad daugumoje vaikų piešinių dominavo žmonių figūros, taip pat su karu susiję elementai – tankai, lėktuvai, ginklai, sunaikinti objektai bei Ukrainos nacionaliniai simboliai. Piešiniuose vaizduojamais simboliais vaikai išreiškė ne tik patirtą skausmą, baimę, nerimą, bejėgiškumą, netikrumą, bet ir tikėjimą nugalėti agresorių, troškimą, kad vėl būtų taika (37). Piešimas ir žaidimai vaikams gali padėti ne tik atskleisti savo išgyvenimus, bet taip pat turi terapinių savybių ir padeda pasijausti geriau (31,32,34).

Kariniai konfliktai veikia ne tik vaikų, bet ir suaugusiųjų emocinę savijautą. 70,7% tyrime dalyvavusių tėvų pažymėjo, kad Ukrainoje vykstantis karas juos paveikė. Pyktis dėl esamos situacijos, noras apsaugoti save ir savo mylimus žmones bei baimė ir nežinomybė, kas laukia ateityje neramina suaugusiuosius. Tėvų išsakytos mintys: „*Tokio amžiaus vaikams per anksti kalbėti ir pasakoti apie karą; Nenoriu, jog tokio amžiaus vaikams būtų perteklinai pabrėžiama karo situacija; Vengiu kalbėti apie karą; Kam 5-6 metų amžiaus vaikus apkrauti papildomu stresu, negadinkit jiems vaikystės. Kodėl nepasakojat, kad Afrikoje vaikai nuo bado miršta.*“ bei tai, kad mažiau nei pusė (37,3%) tėvų davė leidimą pabendrauti su savo vaiku, rodo pačių tėvų jaučiamą nerimą ir tai, kad jiems sudėtinga rasti tinkamų būdų su savo vaikais kalbėti karo tema. Ne viename straipsnyje minima, kad tėvų emocijos ir jaučiamas nerimas veikia jų vaikus (3,4,19). Pastebėta, kad nerimastingų tėvų vaikams dažniau pasireiškė elgesio ir emocijų sutrikimų (19,30). Šio tyrimo rezultatai atskleidė, kad tėvų, kurie nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas juos paveikė (lengvai, vidutiniškai, stipriai) vaikai buvo statistiškai reikšmingai labiau linkę klausti savo tėvų apie karą ($p=0,044$).

Lietuvoje gyvenantiems paaugliams neteko patirti tiesioginių karo žiaurumų, girdėti sprogimų, kraustytis iš savo šalies, netekti artimųjų, tačiau ne taip toli vykstantis karas, nuolat žiniasklaidoje akcentuojama karo grėsmė kitoms Europos valstybėms paaugliams kelia nerimą ir neigimai veikia jų psichinę būseną. Paaugliai, skirtingai nei jaunesni vaikai, turi aukštesnio lygio informacijos apdorojimo ir verbalinius įgūdžius dalintis savo patirtimi (39). Lietuvoje paaugliai karo įvykiais domisi vidutiniškai, o naujienas apie karą žiniasklaidoje ar socialinėje erdvėje daugelis jų seka kartą per savaitę (25,3%) arba rečiau kaip kartą per savaitę (28,6%). Būtų įdomu pasidomėti ir sužinoti priežastis, kodėl paaugliai nesidomi karo įvykiais – ar jiems labiau rūpi kiti dalykai, ar jie neigia vykstantį karą. Didžioji dalis tyrime dalyvavusių paauglių nurodė, kad Ukrainoje vykstantis karas jų emocinę savijautą ir kasdienį gyvenimą paveikė vidutiniškai. Tačiau daugiau nei pusė (60,8%) tyrime dalyvavusių paauglių nurodė, kad vykstant karui Ukrainoje, jaučia baimę, kad karas gali kilti ir Lietuvoje. Lenkijoje atlikto tyrimo, kurio metu buvo tiriamas neseniai pasibaigusios COVID-19 pandemijos ir Ukrainoje vykstančio karo poveikis Lenkijos paauglių psichologinei būklei, rezultatai atskleidė, kad neurotizmo lygis tirtų paauglių populiacijoje buvo vidutinis ir buvo

didesnis tarp merginų (27). Čekijoje atliktas tyrimas, taip pat parodė, kad prasidėjus karui Ukrainoje, Čekijos jaunuoliams pasireiškė vidutinio sunkumo nerimas, o karo naujienas dauguma tyrimo dalyvių seka bent kartą per dieną (9).

Beveik pusė anketą pildžiusių paauglių (48,9%) nurodė, kad prasidėjus karui pakito jų emocijos ir nuotaika ir lyginat su vaikiniais merginos šiuos pokyčius pastebėjo statistiškai reikšmingai labiau ($p=0,008$). Literatūroje minima, kad moterys yra labiau pažeidžiamos trauminių įvykių (12). Paauglių išsakytose mintyse: „*Stengiuosi labai nesigilinti, kas vyksta Ukrainoje, nes taip sau keliu stresą, nes mano brolis galimai eis į kariuomenę, tai jeigu pas mus persikels karas aš tiesiog numirsiu; Ramybės suteikia Lietuvos narystė NATO, tačiau vis tiek neramu; Bijau karo Lietuvoje; Norėčiau, jog apie tai būtų kalbama daugiau, savanoriauju 3 fonduose kasdien, ir matant žmonių "nuovargį" nuo karo dar labiau veikia mano emocijų sveikatą, nes nuo karo pavargt mes neturim teisės; Nuo to laiko, kai prasidėjo karas, vis mąstau, kas būtų jeigu būtų ir tai dažnai man kelia nerimą; Baimė, kad užpuls Lietuvą yra, bet tokio įvykio pasekmės pasauliniu mastu mane gąsdina labiau; Norėčiau paminėti tik tai, jog manau, kad žmonės Lietuvoje į karą neatsižvelgia taip rimtai, kaip turėtų. Šis karas vyksta taip netoli nuo mūsų, kad bet kurią dieną ar naktį viskas gali persikelti pas mus į šalį“*“ atsispindi nerimas, baimė bei pyktis. Ukrainoje vykstančio karo krizės akivaizdoje kaimyninės Lenkijos paaugliai taip pat pranešė apie pablogėjusią nuotaiką, sumažėjusį susidomėjimą kasdiene veikla ir sumažėjusį pasitikėjimą savimi (7).

Žiniasklaidos poveikio ginkluotam konfliktui mastas tiesiogiai susijęs su padidėjusiu stresu, nerimu, somatiniais simptomais (28). Ir šio tyrimo rezultatai atskleidė, kad paaugliai, kurie daugiau domėjosi Ukrainoje vykstančio karo įvykiais, statistiškai reikšmingai dažniau pastebėjo, kad karas paveikė jų bendravimą ($p<0,001$), fizinę sveikatą ($p<0,001$), emocijas ir nuotaiką ($p<0,001$), gebėjimą susikaupti ir mokytis ($p<0,001$), pomėgius ($p<0,001$), elgesį ($p<0,001$), apetitą ($p<0,001$) ir miegą ($p<0,001$).

Galimybė padėti nukentėjusiems nuo karo ir savo pagalba prisidėti prie kuo geresnės susiklosčiusių įvykių baigties, vaikams ir paaugliams padeda pasijausti geriau. Lietuviai labai stipriai palaiko dėl savo šalies laisvės kovojančius ukrainiečius. Tai atsispindi ir šio tyrimo rezultatuose. Kalbinti ikimokyklinio amžiaus vaikai pasakojo, kad kartu su tėvais priėmė ukrainiečių šeimas į savo namus, aukojo pinigų ir daiktų. 57,0% tyrime dalyvavusių paauglių taip pat prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams savanoriaudami ar dalyvaudami labdaringoje veikloje. Džiugu, kad dėl Ukrainoje vykstančio karo Lietuvoje apsisoję ukrainiečiai minėjo, kad adaptuotis Lietuvoje didelių sunkumų nekilo. Tėvai nurodė, kad jiems buvo sunkiau apsiprasti nei jų vaikams. Kalbinti vaikai labai pabrėžė namų ilgesį. Rumunijoje atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad paaugliai, kurie savanoriavo ir prisidėjo prie pagalbos nuo karo nukentėjusiems ukrainiečiams pranešė apie didesnę moralinį pakilimą, tačiau didesnę peritrauminę disociacinę patirtį (12). Ir šio tyrimo rezultatai atskleidė, kad paaugliai, kurie

prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams, statistiškai reikšmingai dažniau pastebėjo emocijų ir nuotaikos pokyčių Ukrainoje vykstančio karo fone ($p = 0,001$).

6. IŠVADOS

1. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad Ukrainoje vykstantis karas labiau paveikė tiesiogiai su karo įvykiais susidūrusius ukrainiečius. Svarbu tyrinėti ir stebėti vaikų ir paauglių, gyvenančių Lietuvoje emocinę sveikatą. Žiniasklaidoje matydami ir girdėdami daug neigiamos informacijos apie netoli vykstantį karą, stebėdami suaugusiųjų reakcijas, sutikdami karo pabėgėlius, vaikai ir paaugliai jaučia nerimą, nežinomybę ir baimę dėl savo šalies saugumo.
2. Ukrainoje vykstantis karas paveikė ikimokyklinio amžiaus vaikus. Tėvai pastebėjo, kad prasidėjus karui, jų vaikai ėmė teirautis apie karą, pakito vaikų žaidimai, piešiniai, emocijos ir nuotaika. Tyrime dalyvavusių vaikų pasisakymai atskleidė, kad jie jaučia liūdesį dėl Ukrainoje vykstančio karo ir žūstančių žmonių, jaučia pyktį Rusijai ir baimę, kad Lietuvoje taip pat gali prasidėti karas.
3. Daugiau nei trečdalis tėvų nurodė, kad jiems nėra lengva rasti tinkamų būdų kaip su savo vaiku kalbėti apie karą, todėl reikalingas tėvų švietimas šiais klausimais.
4. Ukrainiečių vaikų, tiesiogiai susidūrusių su karo įvykiais ir migracija, piešiniai neišbaigti, chaotiški ir skyrėsi nuo Lietuvos vaikų piešinių, kuriuose buvo vaizduojami ryškūs karo vaizdai matyti žiniasklaidoje.
5. Ukrainoje vykstantis karas labiausiai paveikė paauglių emocijas ir nuotaiką, ypač tų jaunuolių, kurie daugiau domėjosi karo įvykiais, kurie kalbėjo su tėvais apie karą ir kurie prisidėjo prie pagalbos ukrainiečiams bei merginų grupėse.
6. Svarbu kalbėtis su vaikais ir paaugliais apie vykstantį karą, atsakyti į jiems kylančius klausimus, suprasti jų baimes, nuraminti ir palaikyti. Kalbėtis su mažais vaikais apie skaudžius karo įvykius gali padėti piešimas ar simboliniai žaidimai.

7. REKOMENDACIJOS

Svarbu suprasti, kiek pats vaikas domisi ir žino apie vykstantį karą, tinkamai reaguoti ir informaciją pateikti jam pagal amžių suprantamais būdais. Piešimas ir simboliniai žaidimai gali būti tinkamas būdas norint suprasti ikimokyklinio amžiaus vaikų jausmus ir išgyvenimus. Kartais vaikai ir paaugliai savo reakcijas į karą išreiškia netipiškai, todėl vertėtų atkreipti dėmesį, ar vaikas netapo nerimastingas, ar neatsirado pakitimų jo žaidimuose, piešiniuose, ar vaiko negąsdina didelis triukšmas, ar nesutriko jo miegas, ar paauglys netapo užsisklendęs. Kadangi vykstantis karas veikia ir tėvus, atkreipti dėmesį į jų emocinę sveikatą bei konsultuoti kaip tinkamais ir priimtinais būdais, atsižvelgus į vaiko amžiaus ypatumus, kalbėti su savo vaikais apie karą.

Atsižvelgus į gautus tyrimo rezultatus, reikalinga tęsti tyrimus apie karo įvykių poveikį vaikų ir paauglių psichinei sveikatai, planuoti bei atlikti longitudinius tyrimus ir stebėti, kaip šio karo pasekmės atsilieps neramiais laikais gyvenusių vaikų ir paauglių fizinei ir emocinei sveikatai ateityje.

PADĖKA

Nuoširdžiai dėkoju Vilniaus lopšelio-darželio „Giliukas“, Vilniaus lopšelio-darželio „Vėrinėlis“, Vytauto didžiojo universiteto Švietimo akademijos vaikų darželio „Mažųjų akademija“, Vilniaus Salininkų lopšelio darželio, Vilniaus lopšelio-darželio „Vaidilutė“, Vilniaus Vilkpėdės lopšelio darželio, Vilniaus Karoliniškių gimnazijos, Vilniaus Mykolo Biržiškos gimnazijos, Kauno „Saulės“ gimnazijos, Kauno Jono Basanavičiaus gimnazijos, Klaipėdos „Ažuolyno“ gimnazijos ir Tauragės „Versmės“ gimnazijos administracijoms, auklėtojoms, mokytojoms už pagalbą ir geranoriškumą organizuojant ir atliekant tyrimą bei visiems tėveliams, vaikams ir moksleiviams, kurie skyrė laiko, užpildė anketas ir sudalyvavo tyrime. Taip pat nuoširdžiai dėkoju vaikų ligų gydytojai doc. dr. Olenai Kostiuk už pagalbą apklausiant ukrainiečius tėvelius ir vaikus.

LITERATŪROS SARAŠAS

1. Badanta B, Márquez De La Plata-Blasco M, Lucchetti G, González-Cano-Caballero M. The social and health consequences of the war for Ukrainian children and adolescents: a rapid systematic review. *Public Health*. 2024 Jan;226:74–9.
2. Chrisman AK, Dougherty JG. Mass Trauma: disasters, terrorism, and war. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*. 2014 Apr;23(2):257–79.
3. Slone M, Mann S. Effects of War, Terrorism and Armed Conflict on Young Children: A Systematic Review. *Child Psychiatry Hum Dev*. 2016 Dec;47(6):950–65.
4. Hamiel D, Wolmer L, Pardo-Aviv L, Laor N. Addressing the Needs of Preschool Children in the Context of Disasters and Terrorism: Clinical Pictures and Moderating Factors. *Curr Psychiatry Rep*. 2017 Jul;19(7):38.
5. Slone M, Shoshani A. Effects of War and Armed Conflict on Adolescents' Psychopathology and Well-Being: Measuring Political Life Events among Youth. *Terror Polit Violence*. 2022 Nov 17;34(8):1797–809.
6. Elvevåg B, DeLisi LE. The mental health consequences on children of the war in Ukraine: A commentary. *Psychiatry Res*. 2022 Nov;317:114798.
7. Śliwerski A, Kossakowska K. The mental functioning of school-age children in Poland since the outbreak of war in Ukraine and during the subsequent refugee crisis. *Child Abuse Negl*. 2023 Oct;106500.
8. Bürgin D, Anagnostopoulos D, the Board and Policy Division of ESCAP, Anagnostopoulos D, Doyle M, Eliez S, et al. Impact of war and forced displacement on children's mental health—multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *Eur Child Adolesc Psychiatry*. 2022 Jun;31(6):845–53.
9. Riad A, Drobov A, Krobot M, Antalová N, Alkasaby MA, Peřina A, et al. Mental Health Burden of the Russian–Ukrainian War 2022 (RUW-22): Anxiety and Depression Levels among Young Adults in Central Europe. *Int J Environ Res Public Health*. 2022 Jul 9;19(14):8418.

10. McElroy E, Hyland P, Shevlin M, Karatzias T, Vallières F, Ben-Ezra M, et al. Change in child mental health during the Ukraine war: evidence from a large sample of parents. *Eur Child Adolesc Psychiatry* [Internet]. 2023 Jul 8 [cited 2024 May 6]; Available from: <https://link.springer.com/10.1007/s00787-023-02255-z>
11. Operational Data Portal. (March 27, 2024). *Ukraine Refugee Situation*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
12. Maftai A, Dănilă O, Măirean C. The war next-door—A pilot study on Romanian adolescents' psychological reactions to potentially traumatic experiences generated by the Russian invasion of Ukraine. *Front Psychol*. 2022 Dec 5;13:1051152.
13. Badanta B, Márquez De La Plata-Blasco M, Lucchetti G, González-Cano-Caballero M. The social and health consequences of the war for Ukrainian children and adolescents: a rapid systematic review. *Public Health*. 2024 Jan;226:74–9.
14. Ferrara P, Cammisa I, Zona M, Giardino I, Pastore M, Pettoello-Mantovani M. War inflicts severe violations on the fundamental human rights of children. *Glob Pediatr*. 2024 Mar;7:100140.
15. Slone M, Mann S. Effects of War, Terrorism and Armed Conflict on Young Children: A Systematic Review. *Child Psychiatry Hum Dev*. 2016 Dec;47(6):950–65.
16. Wolmer L. Preschool children facing mass trauma: Disasters, war and terrorism. *J Ment Health Clin Psychol*. 2018 Mar 1;2(1):1–5.
17. Wolmer L. Preschool children facing mass trauma: Disasters, war and terrorism. *J Ment Health Clin Psychol*. 2018 Mar 1;2(1):1–5.
18. Mousa Thabet AA, Karim K, Vostanis P. Trauma exposure in pre-school children in a war zone. *Br J Psychiatry*. 2006 Feb;188(2):154–8.
19. Halevi G, Djalovski A, Vengrober A, Feldman R. Risk and resilience trajectories in war-exposed children across the first decade of life. *J Child Psychol Psychiatry*. 2016 Oct;57(10):1183–93.
20. WHO. *Adolescent health*. https://www.who.int/health-topics/adolescent-health#tab=tab_1. (2024 02 26)
21. Osokina O, Silwal S, Bohdanova T, Hodes M, Sourander A, Skokauskas N. Impact of the Russian Invasion on Mental Health of Adolescents in Ukraine. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*. 2023 Mar;62(3):335–43.
22. Lass-Hennemann J, Sopp MR, Ruf N, Equit M, Schäfer SK, Wirth BE, et al. Generation climate crisis, COVID-19, and Russia–Ukraine–War: global crises and mental health in adolescents. *Eur Child Adolesc Psychiatry* [Internet]. 2023 Oct 9 [cited 2024 May 6]; Available from: <https://link.springer.com/10.1007/s00787-023-02300-x>
23. Dissanayake L, Jabir S, Shepherd T, Helliwell T, Selvaratnam L, Jayaweera K, et al. The aftermath of war; mental health, substance use and their correlates with social support and resilience among adolescents in a post-conflict region of Sri Lanka. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*. 2023 Aug 31;17(1):101.
24. Joshi PT, O'Donnell DA. Consequences of Child Exposure to War and Terrorism. *Clin Child Fam Psychol Rev*. 2003 Dec;6(4):275–92.
25. Bosqui TJ, Marshoud B. Mechanisms of change for interventions aimed at improving the wellbeing, mental health and resilience of children and adolescents affected by war and armed conflict: a systematic review of reviews. *Confl Health*. 2018 Dec;12(1):15.
26. Pine DS, Costello J, Masten A. Trauma, Proximity, and Developmental Psychopathology: The Effects of War and Terrorism on Children. *Neuropsychopharmacology*. 2005 Oct;30(10):1781–92.
27. Wójtowicz-Szefler M, Grzankowska I, Deja M. The mental condition of Polish adolescents during the COVID-19 pandemic and war in Ukraine. *Front Public Health*. 2023 Oct 16;11:1257384.
28. Pe'er A, Slone M. Media Exposure to Armed Conflict: Dispositional Optimism and Self-Mastery Moderate Distress and Post-Traumatic Symptoms among Adolescents. *Int J Environ Res Public Health*. 2022 Sep 7;19(18):11216.

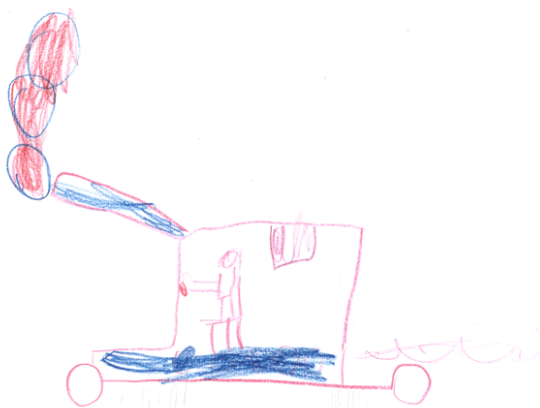
29. Runze, Marten F, Brinke L. t. (2022, October 14). The effect of exposure to social-media coverage of the Russo-Ukrainian war on stress symptoms in Dutch adolescents. <https://doi.org/10.31234/osf.io/2yc36>
30. Slone M, Peer A. Children's Reactions to War, Armed Conflict and Displacement: Resilience in a Social Climate of Support. *Curr Psychiatry Rep.* 2021 Nov;23(11):76.
31. Cohen E, Gadassi R. The Function of Play for Coping and Therapy with Children Exposed to Disasters and Political Violence. *Curr Psychiatry Rep.* 2018 May;20(5):31.
32. Myers-Walls JA. When War and Terrorism Enter the Lives of Young Children. In: Szente J, editor. *Assisting Young Children Caught in Disasters* [Internet]. Cham: Springer International Publishing; 2018 [cited 2024 May 6]. p. 25–35. Available from: http://link.springer.com/10.1007/978-3-319-62887-5_3
33. Llistosella M, Castellvi P, Limonero JT, Pérez-Ventana Ortiz C, Baeza-Velasco C, Gutiérrez-Rosado T. Development of the Individual and Environmental Resilience Model among children, adolescents and young adults using the empirical evidence: An integrative systematic review. *Health Soc Care Community* [Internet]. 2022 Nov [cited 2024 May 9];30(6). Available from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/hsc.13899>
34. Lukito S, Wenkert M, Hryhorovych I, Opanasenko S, Timms L, Yule W, et al. Evaluation of pilot community art-based workshops designed for Ukrainian refugee children. *Front Child Adolesc Psychiatry.* 2023 Nov 3;2:1260189.
35. Konieczna EJ, Kiriakova V. The meaning of symbols in drawings in the context of the military conflict in Ukraine. *Labor Educ.* 2023;11:195–210.
36. Walker K, Myers-Bowman KS, Myers-Walls JA. Understanding War, Visualizing Peace: Children Draw What They Know. *Art Ther.* 2003 Jan;20(4):191–200.
37. Popławska A, Bocharova O. Threatened Childhood in the Drawings of Ukrainian Children. *Lub Rocz Pedagog.* 2024 Feb 14;42(4):77–96.
38. MacMillan KK, Ohan J, Cherian S, Mutch RC. Refugee children's play: Before and after migration to Australia. *J Paediatr Child Health.* 2015 Aug;51(8):771–7.
39. Lopatovska I, Arora K, Fernandes FV, Rao A, Sivkoff-Livneh S, Stamm B. Experiences of the Ukrainian adolescents during the Russia-Ukraine 2022 War. *Inf Learn Sci.* 2022 Dec 6;123(11/12):666–704.

PRIEDAI

1 priedas. **Lietuvių vaikų savijautos įvertinimas** (iš viršaus į apačią: labai linksmas, linksmas, liūdnas, išsigandęs, pasimetęs, labai liūdnas, piktas)

Klausimai	Įvertinimai
Kokios Tau emocijos kyla, kai kalbama apie karą? (n=36)	<p>😞 (-)</p> <p>😊 13,9% (n=5) (Nes pas mus namuose gyvena ukrainiečiai; Nes jaučiuosi saugi; Nes noriu, kad Ukraina laimėtų karą; Nes noriu būti karininku ir ginti šalį; Man įdomu karas.)</p> <p>😞 33,3% (n=12) (Ukrainoje vyksta karas; Man liūdna, kad vyksta karas, šauda; Nes šauda vaikus, jei Lietuvoje vyks karas, tai gali nušauti mano tėvus, brolių, senelius; Gaila žmonių; Liūdna, nes miršta žmonės; Liūdna, nes žudo žmones ir atima maistą; Man liūdna, kai šauda; Man liūdna.)</p> <p>😞 19,4% (n=7) (Bijau, kad Rusija gali laimėti; Baisu, kad Ukrainoje nesibaigs karas, kad laimės „blogiečiai“ ir po to bus karas Lietuvoje; Baisu, nes nežinau, kas laimės karą; Bijau, kad Ukraina nelaimės; Bijau, kad pas mus Lietuvoje irgi vyks karas ir mano tėtis turės eiti kariauti; Taip jaučiuosi, nes žūsta žmonės; Esu išsigandusi, nes šauda.)</p> <p>😞 25,0% (n=9) (Bijau, kad numirsiu; Baisu, nes žmonės miršta, bėga kraujas; Šauda į ukrainiečius; Esu išsigandęs, nes vyksta karas, bijau žūti, miegu pasislėpęs po antklode.)</p> <p>😞 25,0% (n=9) (Labai liūdna, nes nenoriu, kad užpultų mūsų šalį; Nes miršta žmonės)</p> <p>😡 22,2% (n=8) (Nes Rusija užpuolė Ukrainą; Nes miršta žmonės; Liūdna ir pikta, nes miršta žmonės.)</p>
Kaip dažniausiai jautiesi šią savaitę, kai būni darželyje? (n=36)	<p>😊 47,2% (n=17)</p> <p>😊 44,4% (n=16)</p> <p>😞 2,8%(n=1)</p> <p>😞 2,8%(n=1)</p> <p>😞 (-)</p> <p>😞 2,8%(n=1)</p> <p>😡 2,8% (n=1)</p>
Kaip dažniausiai jautiesi šią savaitę, kai būni namuose? (n=36)	<p>😊 52,8%(n=19)</p> <p>😊 41,7% (n=15)</p> <p>😞 5,6% (n=2)</p> <p>😞 (-)</p> <p>😞 5,2% (n=1)</p> <p>😞 (-)</p> <p>😡 5,2% (n=1)</p>

2 priedas. *Lietuvių vaikų piešiniai*

Piešiny Nr. 1

Piešiny Nr. 2

Piešiny Nr. 3

Piešiny Nr. 4

Piešiny Nr. 5

Piešiny Nr. 7

Piešiny Nr. 6 „Per karą žmonės pykstasi ir mušasi“

Piešiny Nr. 8

Piešiny Nr. 9

Piešiny Nr. 10

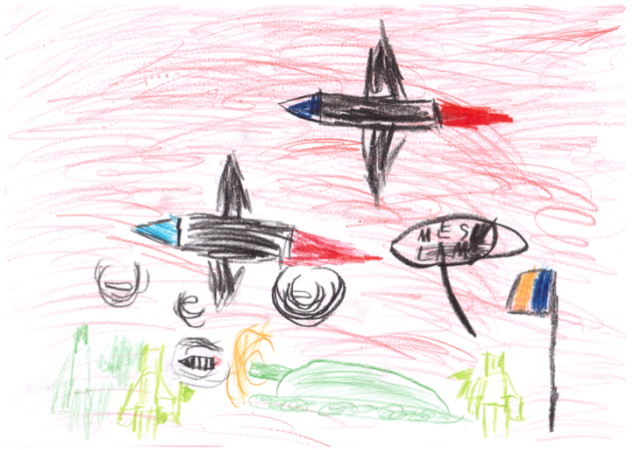
Piešiny Nr. 11

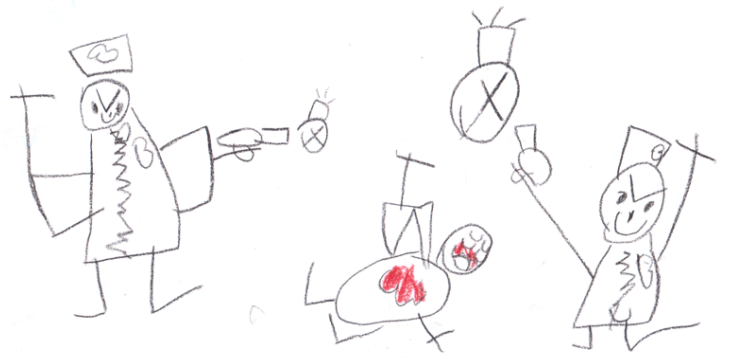
Piešiny Nr. 12

Piešiny Nr. 13 „Pyktis“

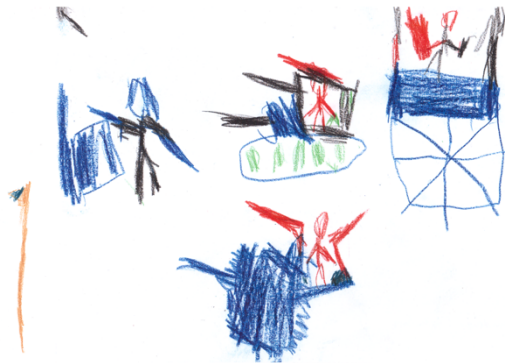
Piešinys Nr. 14 „Kai vyksta karas, būna raudonas dangus“

Piešinys Nr. 15

Piešinys Nr. 16

Piešinys Nr. 17

Piešinys Nr. 18

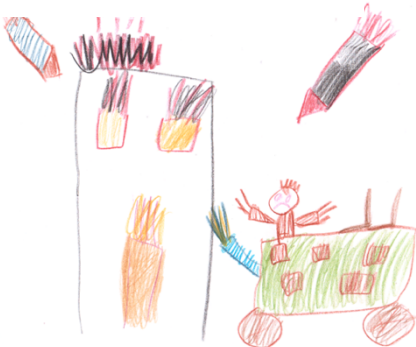
Piešinys Nr. 19 „Išsigandęs žmogus“

Piešinys Nr. 20

Piešinys Nr. 21 „Karo dronas“

Piešinys Nr. 22 „Rusas šaudo namą“

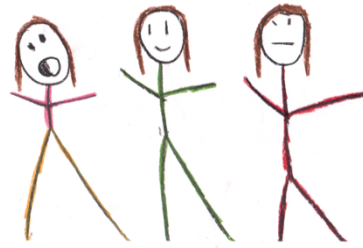
Piešinys Nr. 23

Piešinys Nr. 24

Piešinys Nr. 25

Piešinys Nr. 26 „Nuo karo bėgantys žmonės“

Piešinys Nr. 27 „Nuo karo bėgantys žmonės“

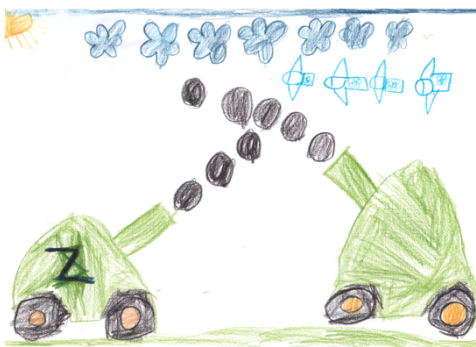
Piešinys Nr. 28

Piešinys Nr. 29 „Dega ukrainiečių namas“

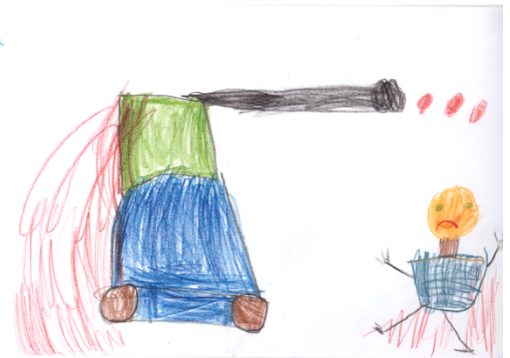
Piešinys Nr. 30

Piešinys Nr. 31

Piešinys Nr. 32 „Lietus, liūdni žmonės, liūdna saulė“

Piešinys Nr. 33

Piešinys Nr. 34

Piešinys Nr. 35 „Pikta, kad rusai griauna namus“

Piešinys Nr. 36

3 priedas. *Lietuvių vaikų piešinių analizė*

Nagrinėti piešinio aspektai	Piešinių skaičius 100% (n=36)
Karo veiksmai ir juos atspindys vaizdai 61.11% (n=22):	
1. Lėktuvai, dronai, bombos, kulkos	27.8% (n=10)
2. Tankai	38.9% (n=14)
3. Ugnis	19.4% (n=7)
4. Kariaujantys kariai, puolami žmonės	36.1% (n=13)
5. Negyvi žmonės, gulintys ant žemės	13.9% (n=5)
6. Bejėgiai, bėgantys nuo karo žmonės	30.6% (n=11)
7. Karo veiksmų sunaikinti pastatai, šalia stovintys išsigandę žmonės	6.7% (n=6)
Kiti (ne karo veiksmus atspindintys) vaizdai 38.89% (n=14):	
1. Žmonių figūros ir jų emocijos	2.2% (n=8)
2. Ukrainos vėliava	5.5% (n=2)
3. Chaotiškos, neišbaigtos linijos	5.5% (n=2)
4. Maži simboliai be žmonių ir didelė tuščia erdvė	5.5% (n=2)
Forma:	
1. Linijos ryškumas:	
1.1 Ryški linija	94.4% (n=34)
1.2 Vidutinio intensyvumo linija	5.4% (n=2)
1.3 Blyški linija	0% (n=0)
1.4 Chaotiška, neužbaigta linija	2,8% (n=1)
2. Spalvų ryškumas:	
2.1 Ryškios	94.4% (n=34)
2.2 Neryškios	5.6% (n=2)
3. Naudotų spalvų skaičius piešinyje:	
3.1 Viena	2.8% (n=1)
3.2 Dvi	8.3% (n=3)
3.3 Trys	5.6% (n=2)
3.4 Keturios	11.1% (n=4)
3.5 Penkios	11.1% (n=4)
3.6 Šešios	36.1% (n=13)
3.7 Septynios	13.9% (n=5)
3.8 Aštuonios	11.1% (n=4)
4. Lapo užpildymas:	
4.1 Pilnas	66.7% (n=24)

4.2 Nepilnas	33.3% (n=12)
4.3 Užpildytas lapo vidurys (centruotas)	0% (n=0)
5. Spalvos:	
5.1 Mėlyna	88.9% (n=32)
5.2 Geltona	80.6% (n=29)
5.3 Žalia	72.2% (n=26)
5.4 Juoda	69.4% (n=25)
5.5 Ruda	41.7% (n=15)
5.6 Raudona	75.0% (n=27)
5.7 Oranžinė	30.6% (n=11)
5.8 Rožinė	55.6% (n=20)
5.9 Violetinė	38.9% (n=14)
Vaizdujami simboliai:	
1. Ukrainos vėliava	33.3% (n=12)
2. Lietuvos vėliava	8.3% (n=3)
3. Debesys	33.3% (n=12)
4. Saulė	25.0% (n=12)
5. Širdys	8.3% (n=3)
6. Gėlės	8.3% (n=3)
7. Lietus	5.6% (n=2)
8. Drugeliai, paukščiai	5.6% (n=2)

4 priedas. **Ukrainiečių vaikų savijautos įvertinimas** (iš viršaus į apačią: labai linksmas, linksmas, liūdnas, išsigandęs, pasimetęs, labai liūdnas, piktas)

Klausimai	Įvertinimai
Kaip jautėsi, kai sužinojai, kad Ukrainoje, Tavo tėvynėje, vyksta karas? (n=11)	(-) 9,1% (n=1) 36,6% (n=4) 18,1% (n=2) 18,1% (n=2) 18,1% (n=2) 18,1% (n=2)
Kaip jautėsi, kai reikėjo palikti savo namus ir bėgti iš Ukrainos? (n=10)	30,0% (n=3) (-) 30,0% (n=3) (-) (-) 30,0% (n=3) 10,0% (n=1)
Kaip jautiesi šiandien būdamas čia, Lietuvoje? (n=8)	25,0% (n=2) 50,0% (n=4) 25,0% (n=2)

	 (-) (-) (-) (-)
Kokios emocijos kyla, kai kalbama apie karą? (n=10)	 10,0% (n=1) 10,0% (n=1) 20,0% (n=2) 20,0% (n=2) 20,0% (n=2) 20,0% (n=2) 10,0% (n=1)
Kaip dažniausiai jauteisi šią savaitę, kai būdavai darželyje? (n=9)	 66,6% (n=6) 11,1% (n=1) (-) (-) 11,1% (n=1) 11,1% (n=1) (-)
Kaip dažniausiai jauteisi šią savaitę, kai būdavai namuose? (n=10)	 20,0% (n=2) 70,0% (n=7) 10,0% (n=1) (-) (-) (-) (-)

5 priedas. Ukrainiečių vaikų piešiniai

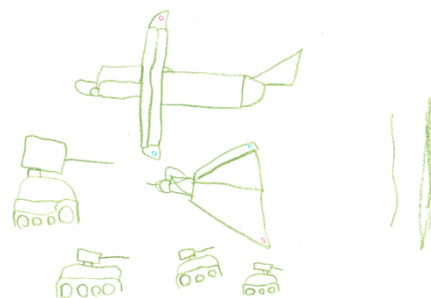

Piešinis Nr. 1

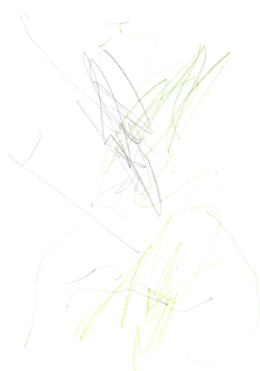
о \$ 5T

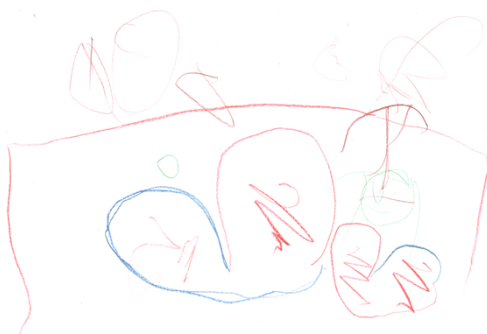
Piešinis Nr. 2

Piešinis Nr. 3

Piešinis Nr. 4

Piešinis Nr. 5a

Piešinis Nr. 5b

Piešinis Nr. 6 „Lietus ir krintančios bombos“

Piešinis Nr. 7a

Piešinis Nr. 7b

Piešinis Nr. 8

Piešinis Nr. 9a

Piešinis Nr. 9b

6 priedas. *Ukrainiečių vaikų piešinių analizė*

Nagrinėti piešinio aspektai	Piešinių skaičius n=9 (100%)
Piešinio turinys, vaizduojami simboliai:	
1. Karo technika ir ginklai	n=4 (44,4%)
2. Krintančios bombos	n=3 (33,3%)
3. Išsigandę veidai	n=3 (33,3%)
4. Atakuojami/griaunami namai	n=2 (22,2%)
5. Kariaujantys kariai	n=4 (44,4%)
6. Neišbaigtos, pažeistos formos širdys	n=2 (22,2%)
7. Debesys, lietus	n=2 (22,2%)
8. Gyvatės	n=1 (11,1%)
9. Saulė saulėje	n=1 (11,1%)
10. Dolerio simbolis	n=1 (11,1%)
Forma:	
1. Chaotiškos, neišbaigtos linijos	n=9 (100%)
2. Splavų ryškumas	
2.1 Ryškios	n=7 (77,8%)
2.2 Neryškios	n=2 (22,2%)
3. Naudotų spalvų skaičius piešinyje	
3.1 Viena	n=1 (11,1%)
3.2 Dvi	n=2 (22,2%)
3.3 Trys	n=2 (22,2%)
3.4 Keturios	n=2 (22,2%)
3.5 Penkios	n=2 (22,2%)
Lapo užpildymas:	
1. Pilnas (du vaikai piešinių nupiešė per abi lapo puses)	n=6 (66,7%)
2. Nepilnas	n=3 (33,3%)
3. Užpildytas lapo vidurys (centruotas)	n=7 (77,8%)
Spalvos:	
1. Žalia	n=7 (77,8%)
2. Mėlyna	n=6 (66,7%)
3. Raudona	n=4 (44,4%)
4. Geltona	n=3 (33,3%)
5. Juoda	n=3 (33,3%)